

Hakemli Makale
Revised Article

Şanlıurfa Şehrinin Alansal Gelişiminin Tarihi Yapıların Konumları ve Uydu Görüntüleri ile Belirlenmesi

Determining of Spatial Development of the City of Şanlıurfa by Using Location of Historical Structures and Satellite Images

Mehmet Emin SÖNMEZ*, Veysel AKGÜL*

ÖZ

Bereketli hilal sınırları dâhilinde kalan ve önemli karayollarının kavşak noktasında yer alan Şanlıurfa şehrinin yerleşme tarihi oldukça gerilere gitmektedir. Göbeklitepe, Nevalı Çori ve Yeni Mahalle'de (Urfa) yapılan kazı çalışmalarında Şanlıurfa yöresinde yerleşme tarihinin günümüzden yaklaşık 10-11 bin yıl öncesine dayandığı ortaya konulmuştur. Yörede ilk yerleşmelerin bu kadar eski olmasında ise büyük oranda fiziki çevre koşullarının uygun olması etkili olmuştur. Bunun yanında şehrin sürekli yerleşme görmesi ve günümüzde 500 bini aşan nüfusa sahip olmasında ulaşım fonksiyonlarına bağlı olarak gelişen ticari faaliyetlerin büyük etkisi olmuştur. Bu çalışmada Şanlıurfa şehrinin şehir hüviyeti kazanmaya başladığı dönemden (Osmanlı hâkimiyeti öncesi) günümüze kadar olan alansal gelişimi ve şehrin günümüzdeki durumu ele alınmıştır. Şehrin Osmanlı dönemi öncesi ve Osmanlı dönemindeki (1517-1923 yılları arası) alansal gelişimi, dini mekânların konumundan hareketle belirlenmeye çalışılmıştır. Şehrin Cumhuriyet dönemindeki alansal gelişimini belirlemek için ise daha önce yapılmış çalışmalar ile uydu görüntülerinden faydalanılmıştır. Buna göre şehrin Osmanlı hâkimiyetinden önceki alanı 1,48 km² civarında iken, Osmanlı döneminde yaklaşık 0,75 km²'lik yeni alan şehre eklenmiştir. Böylece Cumhuriyet dönemine kadar olan sürede şehir alanı yaklaşık 2,1 km² olmuştur. 1983 yılına gelindiğinde ise şehrin alansal açıdan yaklaşık 3 kat büyüyerek 5,8 km²'lik alana yayıldığı görülmektedir. Şehir GAP'ın da etkisiyle 1990'lı yıllardan sonra nüfus ve alansal olarak daha hızlı büyümüş ve 20 yılda (1990-2010 yılları arası) 31,5 km²'lik alan kaplamıştır.

Anahtar Kelimeler: Şanlıurfa şehri, CBS, uzaktan algılama, şehirleşme, alansal gelişim.

*) Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü.

Geliş/Received: 06.07.2013
Kabul/Accepted: 29.11.2013

ABSTRACT

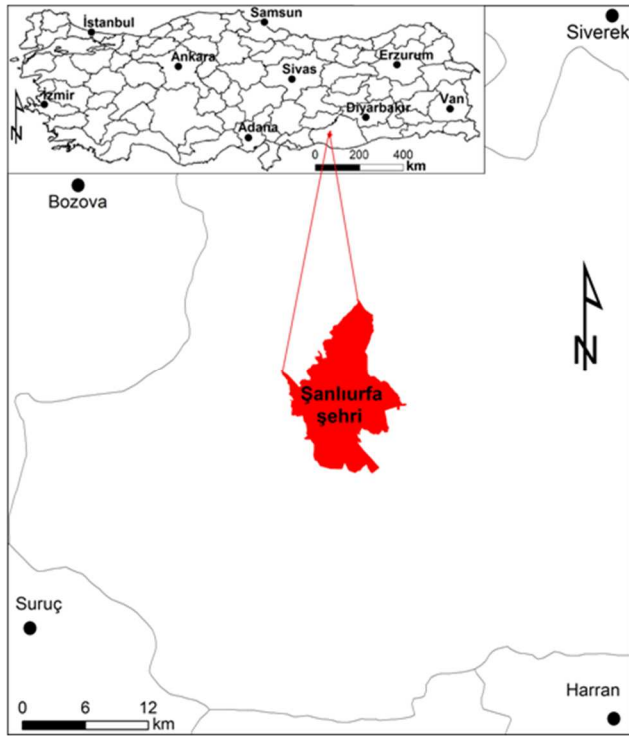
Situated within borders of Fertile Crescent and in junction of significant roads, Şanlıurfa city's settlement dates back to early times. Excavations in Göbeklitepe, Nevalı Çori and Yeni Mahalle (Urfa) prove dating of the settlement in Şanlıurfa back to around 10-11 thousand years ago. Eligible physical environmental conditions have a considerable effect on such an old date. Besides, the city has constantly been settled and currently has a population above 500 thousand partly as a consequence of developing commercial activities due to the transportation facilities. In this study, territorial development of Şanlıurfa from its first being a city (before Ottoman period) upto day, and current status of the city is investigated. Territorial development of the city before and during Ottoman time is studied in relation with location of the religious sites. The territorial development during the Republic period is investigated by using remote sensing technique. As a result, while the city's area was 1,48 km² earlier, another 0,75 km² was annexed during the Ottoman period. The city's area reached nearly 3 km² upto the Republic period. In 1983, the city expanded around 5,8 km² by doubling its area. Upon start of the GAP also, the city witnessed a rapid increase in population and area after 1990s. Finally, it reached 31,5 km² in 20 years (between 1990 and 2010).

Keywords: Şanlıurfa city, GIS, Remote sensing, urbanization, spatial growth.

Sorumlu yazar/Corresponding author
(M.E. SÖNMEZ)
eminsnmz13@yahoo.com

GİRİŞ

İnsanoğlu yaşamını devam ettirmek için, tarih boyunca barınma ve beslenme şartlarının en uygun olduğu alanları tercih etmiştir. Yerleşmelerin ilk ortaya çıktığı dönemlerde, bu tercihler büyük oranda doğal şartların etkisi altında kalmıştır. Fakat zamanla insanın doğanın işleyişini kavramaya başlaması ve doğaya hükmetmesiyle yeni üretim tüketim ve barınma seçenekleri ortaya çıkmıştır. Bu durum fiziki çevreye bağlı ortaya çıkan yerleşmelerin birçoğunun önemini yitirmesine sebep olurken, doğal çevre açısından yerleşmeye uygun olmayan alanların da yerleşilmesine olanak sağlamıştır. Bu yerleşmelerden hem doğal çevre koşulları iyi hem de göreceli (izafi) lokasyonu uygun olanlar varlıklarını devam ettirdikleri gibi özellikle sanayi ve ticaretin gelişmesiyle beraber hızla büyümeye başlamışlardır. Bu durumu, insan yaşamı için uygun fiziki çevre koşullarına sahip ve aynı zamanda üç kıtanın birleşme noktasında olan Anadolu ve Ön Asya'daki yerleşmelerde de görmek mümkündür. Fiziki şartların etkisiyle ortaya çıkmış (ŞAHİNALP, 2006: 106) ve günümüzde tarım, ticaret ve sanayi faaliyetleri ile gelişimini devam ettiren bu yerleşmelerden biri de Şanlıurfa şehridir.

Şekil 1. Şanlıurfa şehrinin lokasyon haritası.

Figure 1. The location of Şanlıurfa city.

Günümüzdeki Şanlıurfa şehri, Güneydoğu Anadolu bölgesinin Orta Fırat bölümünde Harran Ovası'nın kuzeybatı kesiminde, kabaca Şanlıurfa Platosu'nun güney eteklerine kurulmuştur (Şekil 1-2). Ortalama yükseltisi 500 m civarındadır (Şekil 2). Şehir güney, kuzeybatı, kuzey, kuzeydoğu ve doğudan Fatik ve Germüş platolarıyla çevrelenmiştir. Güneydoğuda ise bir graben alanına denk gelen Harran ovası bulunmaktadır. Şanlıurfa şehrinin kuzey kesimlerinde yükselti değerleri 800 m civarında iken, kuzeydoğuya doğru Karacadağ civarlarında 2000 m'ye yaklaşır. Güneyinde

bulunan ovalık alanlarda ise 400 m'nin altına düşer. Dolayısıyla yörede yükselti değerleri kabaca şehrin güney kesimlerinden kuzeye ve batısından doğuya doğru artmaktadır (Şekil 2).

Şehrin kuzeyinden önce batıya doğru sonra da güney ve güneydoğuya doğru Fırat nehri akmaktadır. Fırat Nehrinin şehre en yakın olduğu yer (kuş uçuşu yaklaşık 25 km) kuzeyde Atatürk barajı civarındadır.

Fatik ve Germüş platoları büyük oranda kireçtaşından meydana gelirken, şehrin hemen kuzeydoğusundaki alanlar ile Karacadağ ve yakın çevresi bazaltlarla örtülmüştür. Kabaca şehrin güneyinde uzanan ovalık sahalar ise alüvyal dolguludur.

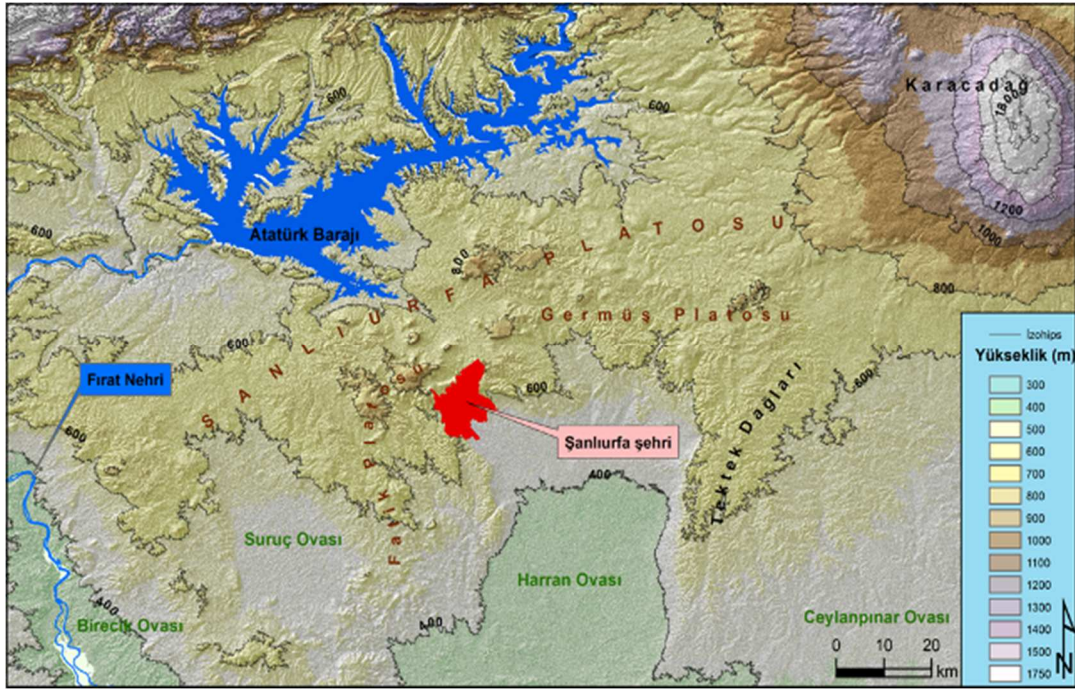
Çalışma sahası ve yakın çevresi kabaca yazları çok sıcak (30 °C den daha fazla), kışlar daha az soğuk (0–5 °C arasında), düşük nemlilik ve bulutluluk yanında şiddetli buharlaşma ve yaz kuraklığı özelliklerini taşıyan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne ait step iklimi (ERİNÇ, 1996: 375) içinde kalmaktadır. Çalışma sahası ve yakın çevresinde kış sıcaklıklarının en düşük olduğu ay Ocak'tır. Ocak ayının ortalama sıcaklık değerleri 5 °C civarındadır. Bazı yıllarda Ocak ayı ortalama sıcaklık değerleri 2 °C civarlarına düşebilmektedir. Şanlıurfa'da ortalama sıcaklıkların en yüksek olduğu ay ise yaklaşık 32 °C ile Temmuz'dur. Fakat bazı yıllarda Temmuz ayı ortalama sıcaklık değerleri 40 °C'ye (38,7 °C) yaklaşmaktadır. Bu veriler dikkate alındığında Şanlıurfa şehri ve yakın çevresinde yıl içindeki ortalama sıcaklıkların kış mevsiminde 0 °C'nin altına düşmediği, yaz mevsiminde ise 30 °C'nin üstünde olduğunu görülmektedir.

Çalışma sahası ve yakın çevresinin yıllık ortalama yağış değerleri 460 mm (459 mm) civarındadır. Yağışların % 51 gibi büyük bir oranı kışın, yaklaşık % 31'i ilkbaharda, % 17'si sonbaharda ve geriye kalan % 1 gibi çok küçük bir oranı ise yaz mevsiminde düşmektedir. Dolayısıyla çalışma sahası ve yakın çevresinde kışların yağışlı, yazların ise kurak geçtiğini söyleyebiliriz.

Çalışma sahasının fiziki coğrafya özellikleri ile yerleşme yeri seçimi ve yerleşmenin gelişim yönü arasında sıkı bir ilişki mevcuttur. Bu konuda detaylı bilgi için Şahinalp (2006)'ya başvurulabilir. Özellikle iklim ve bitki örtüsü tarımsal ve yerleşik hayata geçişte önemli bir unsur iken, su kaynakları, jeoloji (mağaralar) ve jeomorfolojik yapı (güvenlik) Şanlıurfa şehrinin yerleşme yeri üzerinde farklı boyutlarda etkili olmuştur.

VERİ ve YÖNTEM

Yerleşmeler beşeri faaliyetlerin en fazla yoğunlaştığı alanları oluşturmaktadır. Bu nedenle yerleşmelerin bulunduğu alanlar ile yakın çevrelerinin arazi örtüsünde (Land Cover) ve arazi kullanımında (Land Use) köklü değişimler ortaya çıkmaktadır. Yerleşmelerin zaman içindeki alansal gelişimi bu değişimlerin en önemlilerinden biridir. Günümüzde, yerleşim alanlarının zamansal gelişiminin belirlenmesinde çeşitli tarihi kaynaklar, belgeler, haritalar, hava fotoğrafları

Şekil 2. Şanlıurfa şehri ve yakın çevresinin genel fiziki haritası.

Figure 2. The general physical map of the Şanlıurfa city and its surroundings.

Tablo 1. Şanlıurfa meteoroloji istasyonunun ortalama yağış ve sıcaklık değerleri.

Table 1. Average rainfall and temperature values of Şanlıurfa's meteorological station.

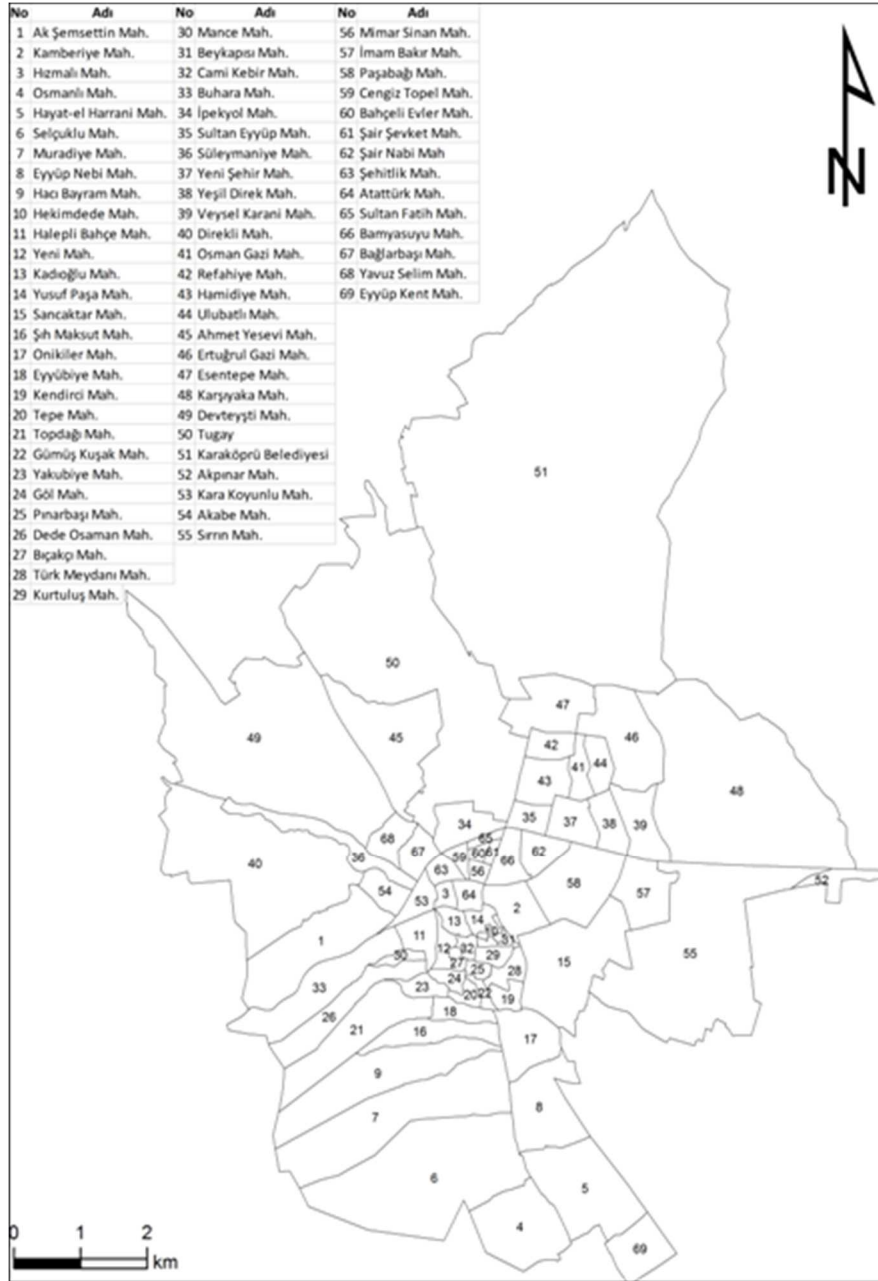
	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık
Ortalama sıcaklık (°C)	5,6	6,9	10,9	16,1	22,2	28,2	31,9	31,2	26,8	20,2	12,7	7,5
Ortalama en yüksek sıcaklık (°C)	10	11,8	16,5	22,2	28,6	34,6	38,7	38,2	33,8	26,9	18,5	12
Ortalama en düşük sıcaklık (°C)	2,3	2,9	6,2	10,5	15,6	20,8	24,4	24	20,1	14,8	8,4	4,1
Aylık toplam yağış miktarı ortalaması (kg/m ²)	86,5	71,2	64,3	48	28,3	3,4	0,7	0,9	2,9	27,4	46,6	78,8

ve uydu görüntüleri gibi materyaller kullanılmaktadır. Bunun yanında uzaktan algılama tekniği ve çeşitli mekânsal ölçümler sayesinde yerleşmelerin geriye ve ileriye dönük alansal gelişimi ile ilgili çeşitli mekânsal modellemeler de yapılmaktadır. Uzaktan algılama tekniğine bağlı olarak yapılan bu modellemeler sayesinde ise doğruluk değeri çok yüksek sonuçlar elde etmek mümkündür. (HEROLD, GOLDSTEİN ve CLARKE, 2003; CHENG ve MASSER, 2003).

Bu çalışmada ise Şanlıurfa şehrinin Cumhuriyet öncesindeki alansal gelişimini belirlemek amacıyla şehirdeki tarihi cami, mescit ve kilise gibi kutsal mekânların konumlarından faydalanılmıştır. Bu tarihi kutsal mekanların tespiti için yoğun bir literatür taraması yapılmıştır. Konumları belirlenen kutsal mekânların koordinatlarını belirlemek amacıyla GPS aleti kullanılmıştır. Ayrıca GPS ile alınan noktaların konumlandırılabilmesi için de Şanlıurfa Belediyesi tarafından hazırlanmış olan şehir imar planı altlık olarak kullanılmıştır (Şekil 3). Şehrin Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki alanını belirlemek için daha önce yapılmış (ŞAHİNALP, 2003) bir çalışmaya başvurulmuştur. Şehrin yakın zamandaki (1983-2010 yılları arasındaki dönem) alansal gelişimini belirlemek için ise Landsat uydu görüntülerinden faydalanılmıştır.

Çalışmada elde edilen verilere göre çalışma sahasının alansal gelişimini çok geniş zaman diliminde incelemek mümkündür. Fakat bu çalışmada şehrin alansal gelişimi, şehrin aynı zamanda sosyal ve ekonomik olarak değişim yaşadığı ve nüfuslandığı dönemler dâhilinde ele alınmıştır. Dolayısıyla çalışma sahasının alansal gelişimi Osmanlı dönemi öncesi, Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet dönemi (1940-2010 yılları arası) olmak üzere 3 farklı dönemde ele alınmıştır.

Çalışma sahasının Osmanlı dönemi öncesi ve Osmanlı dönemindeki alansal gelişimini belirlemek amacıyla Şanlıurfa şehrinde bulunan dini mekânların yerlerinin tespiti yapılmış ve yapılaş zamanları belirlenmiştir (Tablo 1 ve Şekil 4). Çünkü cami, mescit ve kilise gibi mekânlar hem kutsal oldukları için korunmakta, onarım, bakım geçirmekte yâda aynı yerde yıkılıp yeniden inşa edilerek günümüze kadar varlığını korumaktadır (SÖNMEZ, 2012 :122). Kaldı ki camiler İslam şehirlerinde merkezi pozisyonda yer almakta ve şehir genel olarak dar sokaklar ile merkezde bulunan camilerden çevreye doğru gelişmektedir (SAOUD, 2002-2003: 4). Nitekim merkezde bulunan büyük camilerin birçok girişe sahip olması da çevreyle olan ilişkileri ve hiyerarşik üstünlüğünde kaynaklanmaktadır (GARSİVAZ-GAZİ, MİKHAİL ve ESTAMBOLİ, 2012: 51).

Şekil 3. Şanlıurfa şehrinin 2012 yılında hazırlanmış imar planında yer alan mahalleler.

Figure 3. Neighbourhood of Şanlıurfa which is located in the construction plan that is prepared in 2012.

Camilerin Müslüman toplumlarındaki sosyal, dini ve ekonomik bakımdan merkezi konumunu, İslam nüfusunun yoğun olduğu bütün şehirlerde görmek mümkündür. Nitekim Çin’de Müslümanların yoğun yaşadığı Niujie ve Madian yerleşim bölgelerinde yapılan bir çalışmada da diğer İslam şehirlerinde olduğu gibi yerleşim yerlerinin büyük oranda camilerin çevresinde ortaya çıktıkları belirlenmiştir (WANG, ZHOU ve FAN, 2002). Kaldı ki burada bulunan tarihi camiler günümüze kadar varlığını devam ettirmiş ve birçoğu günümüzde restore edilmiştir. Örneğin 916-1125 yılları arasında yapıldığı tahmin edilen Niujie Camii konumunu korumuş ve 1980 yılında yeniden restore edilmiştir (WANG, ZHOU ve FAN, 2002: 113). Bu nedenle bu çalışmada kullanılan kutsal mekânlar, buldukları alanın yerleşildiğine ve şehrin de bu yapıların çevresinde geliştiğine önemli bir kanıttır. Aynı olmamakla beraber benzer yöntem ile AYHAN ve ÇUBUKÇU

(2010) İzmir şehrinin ve SÖNMEZ (2012) de Gaziantep şehrinin tarihi süreçteki alansal gelişimini belirlemek amacıyla benzer teknikler kullanmışlar ve olumlu sonuçlar elde etmişlerdir.

İslam şehirlerinin geçmişte belli bir planlamadan yoksun ve genel olarak organik olarak gelişim göstermiş olmaları camiler arası mesafenin her yerde aynı olmamasına neden olmuştur. Bunun yanında şehre eklenen bazı yeni mahalleler şehirden kopuk olarak da ortaya çıkabilmektedir. Buna Osmanlı döneminde Gaziantep şehir çekirdeğinin yaklaşık 250 m doğusunda kurulmuş olan Türktepe Mahallesi (SÖNMEZ, 2012) ile Eyubiller ve Osmanlı dönemlerinde Şam şehir çekirdeğinin yaklaşık 2 km kuzeybatısında kurulmuş olan Alkad ve Al-Salıhiye mahalleleri örnek gösterilebilir (LABABEDİ, 2008: 24). Dolayısıyla İslam şehirlerinde

Tablo 2. Çalışma alanında Cumhuriyet öncesinde inşa edilmiş cami ve kiliseler.
Table 2. In the work area, the churches and mosques built in pre republican era.

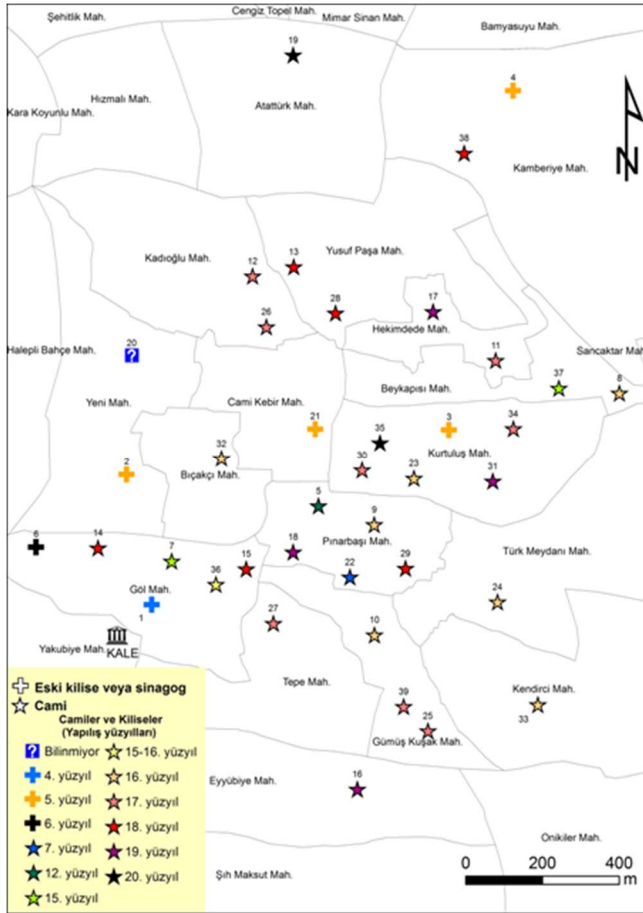
No	Adı	Konumu	Yapılış Tarihi	Yüzyılı
1	Qora Katedrali (Mevlid-i Halil Camii)	Göl Mah.	313	4. yüzyıl
2	Babtist St. John Kilisesi (Selehaddin Eyyubi Camii)	Yeni Mah.	457	5. yüzyıl
3	Oniki Havari Kilisesi (Hacı Yadiğar Camii)	Kurtuluş Mah.		5. yüzyıl
4	Şehit Sergius Kilisesi (Circis Peygamber Camii)	Kamberiye Mah.		5. yüzyıl
5	Pazar Camii	Pınarbaşı Mah.		12. yüzyıl
6	Meryem Ana Kilisesi (Halil-ür Rahman Camii)	Göl Mah.	504	6. yüzyıl
7	Hasan Padişah Camii	Göl Mah.		15. yüzyıl
8	Kara Musa Camii	Beykapusu Mah.	1552	16. yüzyıl
9	Dabbakhane Camii	Pınarbaşı Mah.	1562	16. yüzyıl
10	Behramlar Camii	Gümüškuşak Mah.	1585	16. yüzyıl
11	Hekim Dede Camii	Hekimdede Mah.	1633	17. yüzyıl
12	Kadioğlu Camii	Kadioğlu Mah.	1694	17. yüzyıl
13	Yusuf Paşa Camii	Yusufoşa Mah.	1709	18. yüzyıl
14	Rızvaniye Camii	Göl Mah.	1716	18. yüzyıl
15	Narıncı Camii	Göl Mah.		18. yüzyıl
16	Miskinler Camii	Eyyübiye Mah.	1865	19. yüzyıl
17	Siverekli Mescidi	Hekimdede Mah.	1883	19. yüzyıl
18	Hüseyiniye Mescidi	Pınarbaşı Mah.	1887	19. yüzyıl
19	Şehbenderiye camii	Atatürk Mah.	1903	20. yüzyıl
20	Fırfırlı Kilise (Fırfırlı Cami)	Yeni Mah.		
21	St. Stephan Kilisesi (Ulu Cami)	Cami Kebir Mah.	435	5. yüzyıl
22	Eski Ömeriye Camii	Pınarbaşı Mah.		7. yüzyıl
23	Nimetullah Camii (Ak Cami)	Nimetullah Mah.		16. yüzyıl
24	Çakeri Camii	Türk Meydanı Mah.	1530	16. yüzyıl
25	Hacı Lütfullah Camii	Gümüškuşak Mah.		17. yüzyıl
26	Kutbeddin Camii	Kadioğlu Mah.		17. yüzyıl
27	Arabi Camii	Tepe Mah.		17. yüzyıl
28	Hüseyin Paşa Camii	Yusuf Paşa Mah.		18. yüzyıl
29	Hızanoğlu Camii	Pınarbaşı Mah.		18. yüzyıl
30	Mevlevihane Camii	Kurtuluş Mah.		17. yüzyıl
31	Yeni Ömeriye Camii	Kurtuluş Mah.		19. yüzyıl
32	İmam Sekkaki Camii	Bıçakçı Mah.	1565	16. yüzyıl
33	Hayrullah Camii	Kendirici Mah.		16. yüzyıl
34	Tuzeken Camii	Kurtuluş Mah.		17. yüzyıl
35	Kıbrıs Mescidi	Kurtuluş Mah.	1920	20. yüzyıl
36	Toktemur Mescidi	Göl Mah.	1404-1514	15-16. yüzyıl
37	Nur Ali Mescidi	Beykapusu Mah.		17. yüzyıl
38	Asım Paşa Mescidi	Kamberiye Mah.		18. yüzyıl
39	Müderri Mescidi	Gümüškuşak Mah.		17. yüzyıl

camilerin konumlarının belli bir mesafede bulunmaması ve şehri yakınında fakat şehirden kopuk olarak mahallelerin ortaya çıkabilmesi Şanlıurfa şehrinin tarihi süreçteki alansal gelişimini belirlemede kullanılan bu yöntemin zayıf tarafını oluşturmaktadır.

Yukarıda da değindiğimiz gibi çalışma sahsının Cumhuriyet dönemi öncesindeki alanını belirlemek için camilerin konumundan hareketle camiler arası mesafe ilişkisinden faydalanılmıştır. Bu ilişkinin belirlenmesi için camiler arası mesafeler hesaplanmıştır (Şekil). Camiler arası mesafe Osmanlı dönemi öncesi ve Osmanlı dönemi olmak üzere iki farklı dönemde ele alınmıştır. Çalışmada camiler arası mesafe belirlenirken camilerin yapılış yılları ile yakınlık ilişkileri dikkate alınmıştır. Örneğin Osmanlı dönemi öncesi camiler arası mesafe belirlenirken, en eski ibadethane olduğu bilinen 1 numaralı Mevlid-i Halil Camii merkez kabul edilmiş ve daha sonra yakın çevresinde ortaya çıkan 6 (Halil-ür Rahman Camii), 2 (Selehaddin Eyyubi Camii), 5 (Pazar Camii) ve 22 (Eski Ömeriye Camii) numaralı camilerle ilişkilendirilmiştir. Camiler arası ilişkilendirmeye bir başka örnek olarak 5 (Pazar Camii) ve 22 (Eski Ömeriye Camii) numaralı camiler ise önce birbirleriyle sonra yakın çevrelerinde bulunan 3 (Hacı Yadiğâr Camii) ve 21 (Ulu Camii) numaralı camilerle ilişkilendirilmiştir. Böylece Osmanlı dönemi önce-

sinde, Kurtuluş Mahallesi'nde bulunan 3 (Hacı Yadiğâr Camii) numaralı cami şehrin en doğudaki sınırını oluşturmuştur. Bu dönemde mevcut ve hiçbir camii ile ilişkilendirilmeyen tek cami 4 numaralı (Circis Peygamber Camii) olanıdır. Kamberiye Mahallesi'nde bulunan ve 5. yüzyılda Kilise olarak varlığı bilinen 4 numaralı Circis Peygamber Camii yukarıda bahsedilen camilerden ortalama yaklaşık 2 km uzaklıktadır. En yakın olanından ise 1 km uzaklıktadır. Bu uzaklık o dönemdeki yerleşim alanlarının aynı zamanda kopuk olduğunu da göstermektedir. Nitekim Şahinalp (2005) tarafından Şanlıurfa şehrinin 1940 yılına ait çizilmiş olan haritasında bile şehrin kuzey (Kamberiye Mahallesi ve çevresi) ve güney (Göl, Yenimahalle, Bıçakçı, Cami Kebir mahalleleri ve çevresi) olmak üzere iki kısımdan meydana geldiği görülmektedir. Çünkü bu camii ile en yakınında bulunan 3 numaralı camii arasında yaklaşık 1 km mesafe bulunmaktadır. Bu ise Kamberiye Mahallesi'nin büyük ölçüde Osmanlı dönemi öncesinde şehrin çekirdeğinden bağımsız olduğunu göstermektedir. Camilerin birbirine yakınlık ilişkisi Osmanlı dönemi öncesine ait tüm camilere uygulanmış ve buna göre 14 mesafede 7301 m lik uzunluk hesaplanmıştır (Şekil 5). Bu verilere göre Osmanlı dönemi öncesinde, Şanlıurfa şehrinde iki cami arasındaki mesafe 521,5 m olarak bulunmuştur. Böylece Şanlıurfa şehrinin

Osmanlı dönemi öncesindeki alanını belirlemek için iki cami arasındaki mesafenin yarısı olarak kabul edilen 260 m yarıçapı kullanılmıştır. 260 m değeri baz alınarak Arc GIS 10.x programındaki Buffer çubuğu kullanılmış ve böylelikle Osmanlı dönemi öncesindeki şehir alanı ortaya konulmuştur.

Şekil 4. Çalışma alanında bulunan cami, mescit ve kiliselerin yapılış yüzyılları ve mahallelere göre dağılımları.

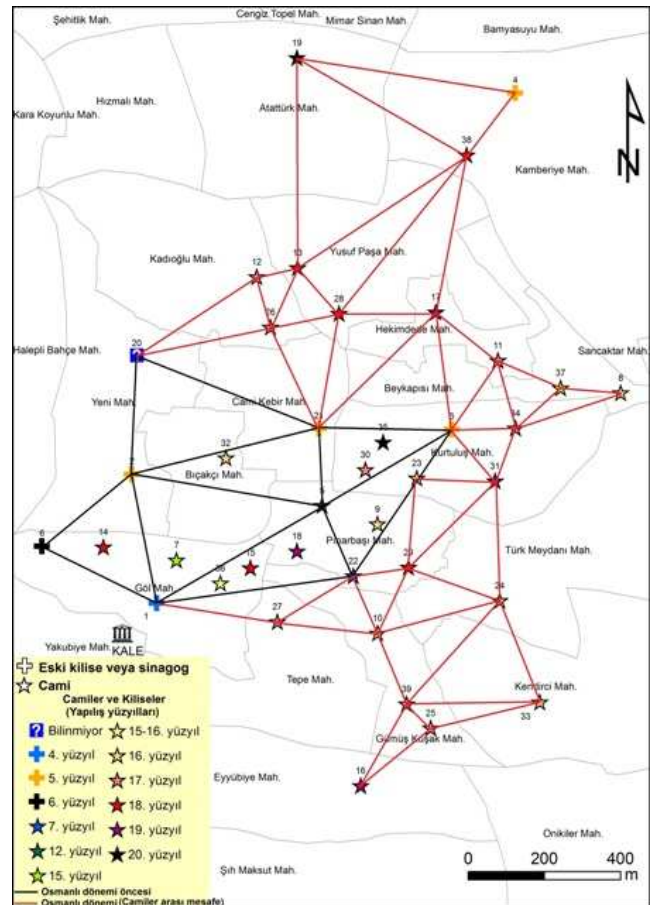
Figure 4. The centuries when mosques, churches and prayer rooms were built and distributions of them in regard to neighbourhoods.

Çalışmada şehrin Osmanlı dönemindeki alanını belirlemek için de yukarıda uygulanan yöntem kullanılmıştır. Buna göre Osmanlı döneminde mevcut bulunan camiler arasında 52 mesafe belirlenmiş, bu mesafelerin toplam uzunluğu ise 18293 m olarak hesaplanmıştır. Böylece Osmanlı döneminde yerleşmenin daha da sıklaştığı ve camiler arası mesafenin de azaldığı tespit edilmiştir. Nitekim Osmanlı dönemindeki camilerin konumundan hareketle yapılan hesaplamalara göre iki cami arasındaki ortalama mesafe 352 m dir. Dolayısıyla Şanlıurfa şehrinin Osmanlı dönemindeki alanını belirlemek için cami merkezli 176 m yarıçapı kullanılmıştır (Şekil 5).

Günümüzde arazi kullanımında meydana gelen değişimleri çok kısa sürede ve güvenilir bir şekilde ortaya koymak amacıyla uzaktan algılama tekniğinden çok sık faydalanılmaktadır (HUETE, et al., 1999; KARABULUT, 2006). Bu teknik ile arazi örtüsünde (MAO, et al., 2011) ve arazi kullanımındaki değişimler (SÖNMEZ, 2011) ortaya konulabildi-

ği gibi yakın zamanlı şehir alanlarının zamansal gelişimi de (GREY, LUCKMAN and HOLLAND, 2003; ÖZYAVUZ, 2011) tespit edilebilmektedir. Bu çalışmada da kısıtlı olarak uzaktan algılama tekniğinden faydalanılmıştır. Çalışmada şehrin yaklaşık son 30 yıllık süredeki alansal gelişimini belirlemek için 1983 (MSS), 1990, 2000 ve 2010 yıllarına ait Landsat TM ve MSS uydu görüntüleri kullanılmıştır. Bu uydu görüntülerine Erdas 10.x programında, 1983 yılına ait Landsat MSS görüntüsüne 2-3-4; Landsat TM uydu görüntülerine ise 4-3-2 bant kombinasyonu uygulanmış ve böylelikle şehrin 1983, 1990, 2000 ve 2010 yıllarındaki alanı ortaya konulmuştur.

Uydu görüntülerine uygulanan bu bant kombinasyonu sayesinde şehrin alansal gelişimindeki değişim çok daha güvenilir şekilde belirlenmiştir. Gerçekten de günümüzde mevcut imar planının yaklaşık % 40'nın henüz yerleşmediği sonucu da ortaya çıkarılmıştır. Bunun yanında uydu görüntüleri sayesinde şehrin alansal gelişim yönü de saptanmış ve yakın çevresindeki arazi kullanımında meydana gelen değişimler de gözlemlenmiştir.

Şekil 5. Osmanlı dönemi öncesinde ve Osmanlı döneminde bulunan camiler ve aralarındaki mesafe.

Figure 5. Mosques in the prior Ottoman period and in the Ottoman period, and the distance between them.

ŞANLIURFA'DA İLK YERLEŞMELER ve OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ALANSAL GELİŞİM

Çalışma sahası ve çevresinin önemli tarım sahalarına yakınlığı ve su kaynaklarına sahip olması nedeniyle yerleşme tarihi de oldukça eskidir. Özellikle buzul çağının sona erme

İbrahim'in tahminen M.Ö. 1800'lerde Nemrut¹ tarafından ateşe atıldığı yer olarak bilinmektedir. Nitekim bu dönemlerde Urfa ve çevresi Babillerin egemenliği altına girmiştir.

Hitit yazıtlarına göre şehir ve çevresi M.Ö. 2. Binli yılların ortalarında Hurrilerin hâkimiyetindedir. Fakat M.Ö. XVI. yüzyılın sonlarında Hurriler ile bir çeşit konfederasyon kurmuş olan Mitannilerin egemenliğine girmiştir. Harran'daki kerpiçten yapılmış konik evler Hurri mimarisinin günümüze kadar gelmiş örneklerindedir (KÜLTÜR BAKANLIĞI, 1997: 23). Daha sonra bölgeye Asurlular egemen olmuş ve M.Ö. 610 yılında Medler ve Keldani (Yeni Babil) devletleri hâkimiyet kurmuştur (GERGEÇ ve KÜRKÇÜOĞLU, 1997: 1130). M.Ö. 540 yılında Persler yöreyi istila etmiş ve Urfa ile Harran, Perslere ait Babil ve Suriye satraplığının hâkimiyetine girmiştir (KÜLTÜR BAKANLIĞI, 1997: 27).

M.Ö. 332'de Büyük İskender'in Pers ordularını Issos (Hatay, Dört Yol) yakınlarında mağlup etmesiyle Urfa ve çevresinin de içinde olduğu bölge Makedonya Kralı İskender'in egemenliğine geçmiştir. İskender'in ölümünden sonra bölge İskender'in komutanlarından I. Seleukos Nikator'un himayesine verilmiştir. I. Seleukos Nikator Urfa'daki eski yerleşmenin kalıntıları üzerine yeni bir şehir inşa ettirmiş ve adına da "*sulari bol*" anlamına gelen ve aynı zamanda Makedonya'nın da o dönemki başkenti olan "**Edessa**" adını vermiştir. Oysa Urfa'ya Seleukoslardan önceki dönemde Aramice (Bugünkü Süryaniler) *Urhay* deniliyordu (GERGEÇ ve KÜRKÇÜOĞLU, 1997; KÜLTÜR BAKANLIĞI, 1997; ŞAHİNALP, 2005; DEMİRCAN, 2011). M.Ö. 132 yılında Süryaniler, aşiret reisleri Aryu (Arslan) önderliğinde Urfa'da Orshoene Krallığı'nı kurmuştur. Urfa (Edessa) ise krallığın başkenti yapılmıştır. (GERGEÇ ve KÜRKÇÜOĞLU, 1997: 1130). Orshoene Krallığı yaklaşık 380 yıl sürmüştü ve M.S 244 yılında Romalılar tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır. Böylece yörede Roma İmparatorluğunun egemenliği başlamış ve 603 yılına kadar bu egemenlik devam etmiştir. Urfa yöresi bir yandan İran, Güney Mezopotamya, Doğu Akdeniz ve Anadolu arasındaki siyasi sınırı oluştururken, diğer taraftan bu bölgeler arasında mevcut doğal kaynaklar ile üretilen ürünlerin pazarlandığı ticaret yollarının kavşak noktasında bulunmuştur (Şekil 7). Urfa'nın hem siyasi hem ticari olarak önemli bir konumda bulunması yerleşmenin devamlılığında önemli rol oynamıştır.

Orshoene Krallığı döneminde yörede putperestlik dini hâkim olduğundan bu dönemde Urfa'da dini yapıya rastlanmamaktadır. Ancak Orshoene Kralı IX. Abgar'ın 214 yılında Hıristiyanlığı kabul etmesiyle yörede şehirlerin karakteristik özelliklerinden olan dini yapıların ortaya çıktığını görmekteyiz. Zaten yöre Orshoene Krallığının ortadan kalkmasından sonra (M.S. 3. yüzyıl ile M.S. 6 yüzyıl) siyasi istikrarını kaybetmiş ve sık sık el değiştirmiştir. Nihayetinde ise Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde kalmıştır. Bu kısa dönem içinde 1 tanesi (Qora Katedrali) 4. yüzyılda, 4

tanesi² 5. yüzyılda ve 1 tanesi de (Meryem Ana Kilisesi) 6. yüzyılda olmak üzere toplam 6 kilisenin inşa edildiği görülmektedir (KÜRKÇÜOĞLU, 2011). Bunun yanında şehirde yapım tarihi tam belli olmayan fakat Hıristiyanlar için önemli büyük olan Varak haçının 1092 yılında getirilip yerleştirildiği Fırfırlı Kilise mevcuttur (ŞANLIURFA VALİLİĞİ, 2013). Kilisenin Şanlıurfa şehrinin en eski mahallelerinden biri olan Yeni Mahalle'de bulunması yapım tarihinin diğer eski kiliseler gibi 5 ya da 6. yüzyıl olma olasılığını arttırmaktadır. Şehirde 4-6 yüzyıllar arasında 7 tane kilisenin yapılmış olması şehrin alansal olarak büyümeye başladığını göstermektedir. Kiliselerin buldukları mahalleler (Göl, Kambe-riye, Camii Kebir, Kurtuluş ve Yeni Mahalle) aynı zamanda Şanlıurfa'da yerleşmeye açılan ilk mahallelerdir ve şehrin bugünkü çekirdeğini oluşturmaktadır (Şekil 4, 5, 8; Tablo 2). İslam dönemine kadar Şanlıurfa şehrinde bu mahallelerin mevcut olduğunu kesinlikle ileri sürebiliriz.

Araplar tarafından Elcezire³ denilen yörenin 639 yılında Hz. Ömer'in komutanlarından İyâd b. Ganem tarafından alınmasıyla İslam kültürünün bölgeye yerleşme süreci başlamıştır (DEMİRCAN, 2011: 26). Bu dönemde Urfa'da St. Stephan Kilise'sinin yerine inşa edilmiş olan Ulu Cami'nin 744-750 yılları arasında Emevi Halifesi II. Mervan tarafından onarıldığı bilinmektedir (KÜLTÜR BAKANLIĞI, 1997: 37) Urfa'da Ulu Cami dışında 7. yüzyılda Hz. Ömer tarafından yaptırıldığı düşünülen Eski Ömeriye Camisi (Pınarbaşı Mahallesi) bulunmaktadır (KÜRKÇÜOĞLU, 2011:110). Urfa şehrinde bu iki cami dışında 12. yüzyıla kadar yapılmış ve günümüze kadar gelebilmiş veya kayıtlara geçmiş başka bir camiye ise rastlanmamaktadır. Böylece Urfa şehrinin 12. yüzyıla kadar Pınarbaşı mahallesine kadar genişlediğini söyleyebiliriz.

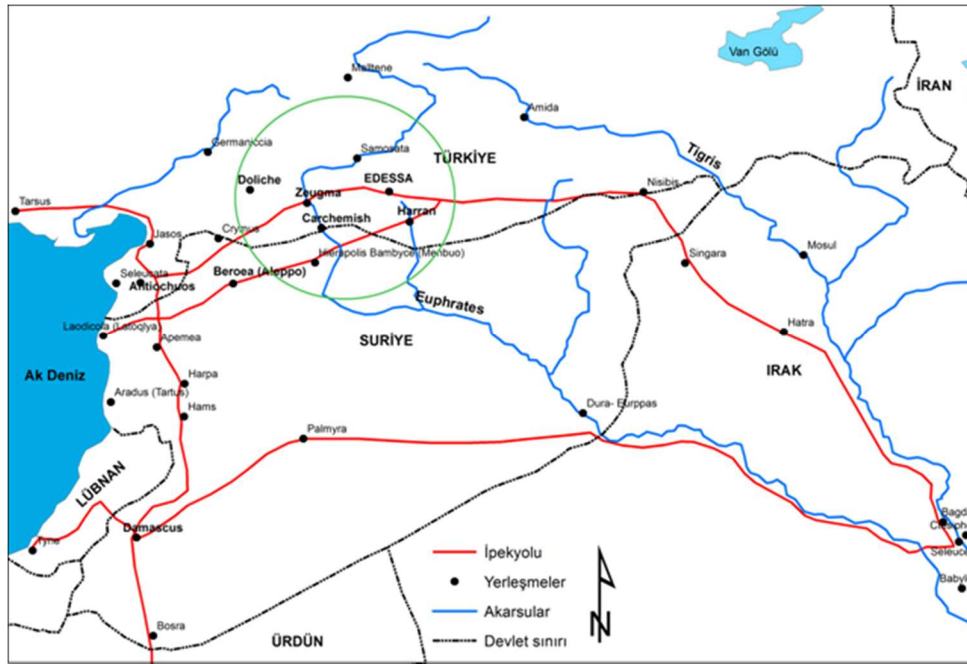
Şehir 1087 yılında Selçuklu Devleti'nin eline geçmişse de, kısa bir süre sonra 1095 yılında Ermeni Kontluğu'nun eline geçmiş ve 1144 yılına kadar Ermeni Kontluğu'nun hâkimiyetinde kalmıştır (GÜLER, 2004: 43-49). Bize göre Urfa'nın Müslüman ve Hıristiyan devletler arasında sürekli el değiştirmesi dini ve diğer önemli mimari değeri olan yapıların büyük bir kısmı zarar görmüştür. Bu nedenle Urfa'da 7-12. yüzyıllar arasında Hıristiyanlara ve Müslümanlara ait önemli dini mekânlara rastlanmamaktadır. 12. yüzyılda karşımıza çıkan tek önemli dini yapının (kesin olmamakla beraber) Pazar Camii (Pınarbaşı Mahallesi) olduğunu görmekteyiz. Bu durum şehrin 7-12. yüzyıllar arasında birkaç kez el değiştirmesi, tekrar 11. yüzyılın başlarında Hıristiyan olan Doğu Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmesi ve 7 ile 8. yüzyıllarda doğal afetlere uğramış olmasıyla yakından ilgili görünmektedir. Gerçekten de şehirlerin el değiştirmesinden sonra yapılan çalışmalar aynı zamanda şehirlerin fizyonomik özelliklerini de değiştirmektedir.

¹ Bazı tarihçiler Hz. İbrahim'in mücadele ettiği kralın Babil Kralı Hammurabi olabileceğini ileri sürmektedir (Kültür Bakanlığı, 1997: 21).

² Babtist St. Jhon Kilisesi, On İki Havari Kilisesi, Şehit Segius Kilisesi ve eski bir sinagogun üzerine inşa edilmiş olan St. Stephan Kilisesi

³ Araplar Yukarı Mezopotamya'yı burada yerleşik bulunan kabilelere göre; Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rabi'a ve Diyâr-ı Bekr olarak adlandırmaktaydı. Bunlardan Diyâr-ı Mudar'ın merkezi olan Harran ile Urfa, Rakka ve Suruç'un bulunduğu yöreye Araplar tarafından Elcezire denilmekteydi (GÜLER, 2004: 37-38).

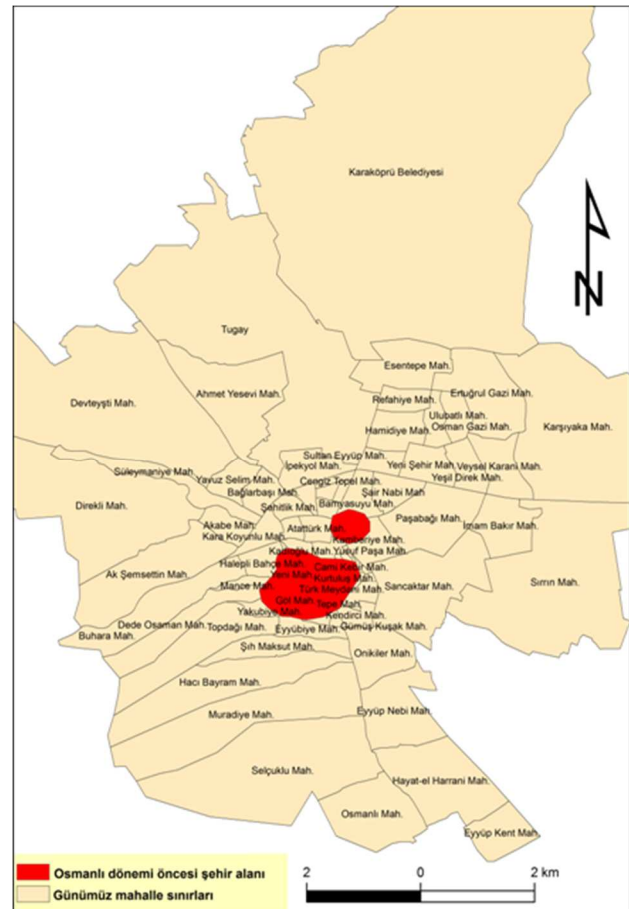
Şekil 7. Roma döneminde, Anadolu'nun güneydoğusu, Suriye, Mezopotamya ve yakın çevresindeki ticaret yolları (Comfort, Abadie-Reynal ve Ergeç, 2000: 100'den değiştirilerek).

Figure 7. In Roman period, Southeastern of Anatolia, Syria, Mesopotamia, and trade routes in its immediate surroundings (The name was changed in 2000 as Comfort, Abadie-Reynal and Ergeç).

Örneğin Bizans'tan kalma kiliseler camiye dönüştürülmüş, gerekli ihtiyaçlar için han, hamam, kervan saray ve diğer yapılar inşa edilmiştir (BAYRAMOĞLU ALADA, 2008, s. 64).

Çalışma sahası 1144 yılında Musul Atabeyliği'nin (Zengiler) egemenliğine girmiştir. 1182 yılında ise Salahaddin Eyyubi Urfa'yı teslim alarak, yöreyi merkezi Mısır'da olan Eyyubi devletine bağlamıştır. 1235 yılında kısa bir süreliğine (4 ay gibi) Anadolu Selçuklu Devleti'nin egemenliğine giren Urfa, aynı yıl tekrar Eyyubiler tarafından geri alınmıştır. Şehir 1260 yılında ise Moğol hükümdarı Hülagu tarafından yakıp yıkılarak ele geçirilmiştir. Bundan sonraki süreç daha sancılı olmuştur. Önce 1272 yılında Memluk Sultanı Baybars tarafından alınan Urfa, 1318 yılında Türkmen aşiretlerinin eline geçmiştir. Daha sonra 1404 yılında Akkoyunluların egemenliğine giren şehir, 1429 yılında Tekrar Memlukluların hâkimiyetine ardından 1465 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından geri alınmıştır. 1504 yılında Dulkadir Beyliği'nin hâkimiyetine giren Urfa şehri, 1514 yılında Safeviler'in ve 1517 yılında da Osmanlı devletinin hâkimiyetine girmiştir (KÜLTÜR BAKANLIĞI, 1997: 45-48; GÜLER, 2004: 50-55; DEMİRCAN, 2011: 349-351).

Çalışma sahasında kilise ve camiler dışında bulunan eski yapılardan biri de Şanlıurfa kalesidir. Şehrin kalesinin kesin olarak ne zaman yapıldığı bilinmemekle beraber M.S. 3. yüzyılda tahrip edilmiş kaya mezarlardan kalenin bu dönemde var olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanın da kalenin dış surları Abassiler döneminde (814 yılında) yeniden inşa edilmiştir (KÜLTÜR BAKANLIĞI, 1997: 80). Bu nedenle kalenin bulunduğu Yakubiye Mahallesi şehrin en eski yerleşim alanlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şekil 8. Çalışma sahsının Osmanlı dönemi öncesindeki yerleşim alanı.

Figure 8. The settlement area in the study area prior to the Ottoman period.

Şanlıurfa'da Müslüman hâkimiyeti öncesinde altı mahal-
lenin (Yeni Mahalle, Yakubiye, Göl, Kurtuluş, Kamberiye ve
Camii Kebir) mevcut olduğu görülmektedir. Camiler arası
ortalama mesafeye bağlı kalınarak çizilen haritaya göre
şehrin Osmanlı dönemi öncesindeki alanı şekil 8'deki gibi
olup, 1,48 km² olarak belirlenmiştir. Şehrin Müslüman
hâkimiyetine girişinden Osmanlı dönemine kadar olan
sürede ise sadece Pınarbaşı Mahallesi'nin şehre eklendiği
görülür. Dolayısıyla Şehir Osmanlı dönemine kadar
büyük oranda bu çekirdek alan dâhilinde yerleşmiştir
(Şekil 8). Bu mahallelerden Kamberiye Mahallesi'nin ise
şehir çekirdeğinin yaklaşık 1,5 km kuzeydoğusunda yer aldığı
belirlenmiştir. Şehrin Osmanlı dönemi öncesindeki nüfusu
ile ilgili çeşitli veriler bulunmaktadır. EKİNCİ ve PAYDAŞ
(2011), VRYONIS (1992)'ye atfen Urfa şehrinde 1071-72
yıllarında 20 bin Süryani, 8 bin Ermeni, 6 bin Grek ve bin
Latin olmak üzere toplam 35 bin kişinin, 1146 yılında ise
şehrin İmâdeddin Zengi tarafından alındığında 30 bin kişi-
nin öldüğünü, 16 bin kişinin esir alındığını ve bin kişinin de
kaçtığını dolayısıyla şehirde toplam 47 bin civarında insan
bulduğunu belirtmektedir (EKİNCİ ve PAYDAŞ, 2011:
39).

Osmanlı Dönemi

Urfa şehrinin Osmanlı hâkimiyetine girmesi ve şehrin Ta-
rihi İpek Yolu⁴ üzerinde bulunması şehrin nüfus ve alansal
olarak gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Gerçekten de
şehrin Osmanlı hâkimiyetine girmesi ile ticaret yollarının
güvenliği sağlanmış, İmparatorluk topraklarının genişleme-
sine bağlı olarak ticaret alanı da genişlemiş ve böylelikle
ticari hacim artmaya başlamıştır. Nitekim Osmanlı dönemi-
nde, şehirde yapılan han sayısında önemli bir artış kay-
dedilmiştir (Tablo 3, Şekil 10). Şehirde Osmanlı dönemi
öncesinde sadece 1373 yılında, Pınarbaşı mahallesinde
yapılan Mencek han bulunmaktaydı. Daha sonra bu hana
16. yüzyılda Gümrük ve Millet hanlarının eklendiğini gör-
mekteyiz. 17 ve 18. yüzyıllarda ise meydana gelen sosyal ve
ekonomik nedenler sebebiyle şehirde han yapılmamıştır.
Urfa'nın ticari ve dini fonksiyonunu korumasına ve geliştirmesine
bağlı olarak 19. yüzyılda Hacı Kamil Hanı (Çukur Han),
Kumlu Hayat Hanı yapılmıştır. Son olarak 1900 yılında
Bican Ağa Hanı, 1903 yılında Topçu Hanı ve 1907 yılında
Fesadı Hanı bunlara eklenmiştir (KÜRKCÜOĞLU, 2011: 3-
11).

Osmanlı Devleti'nde yeni bir yer hâkimiyet altına alındı-
ğında Tımar Sistemi'ni uygulamak için yörenin *Tahrir Defte-
ri* hazırlanır ve tahriri yapıldı. Urfa şehri de Osmanlı idare-
sine girdikten sonra ivedilikle kentin tahriri (sayımı) yapılmıştır.
1518'de yapılan tahrir göre 782 hane, 75 mücerred

(kazancı olan vergi mükellefi) Müslüman ve 300 hane, 42
mücerred gayrimüslim nüfusu vardı (EKİNCİ ve PAYDAŞ,
2011: 39). Yapılan çalışmalarda Osmanlı döneminde bir
hanede ortalama 5 (YİĞİT, 2007), 5,54 (YÜKSEL, 2006-2007)
ve (AKİS, 2008) 5,95 arasında kişinin yaşadığı belirtilmek-
tedir. Bu verilere göre şehrin Osmanlı hâkimiyetine girdiği
ilk yıldaki nüfusunun 5410-6438 kişi arasında olduğunu
söylemek mümkündür

Şekil 9. 16-17. yüzyılda Anadolu'da İpek Yolu güzergâhı
(MORTAN VE KÜÇÜKERMEN, 2010, s. 88-89'dan değiştirilerek).

Figure 9. In the 16th and 17th centuries, in Anatolian region,
the route of Silk road (The name was changed in 2010 as
Mortan and Küçükerman).

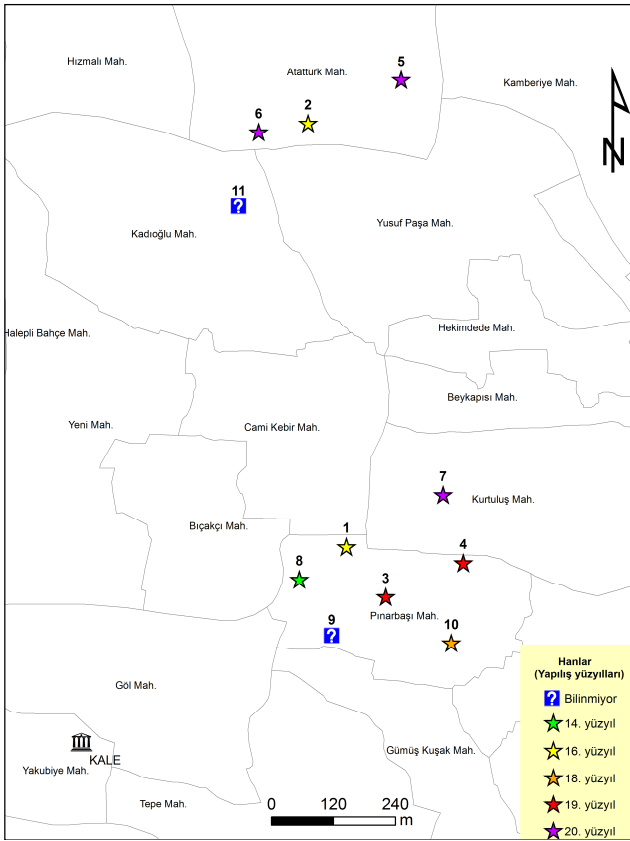
Tablo 3. Şanlıurfa'da kayıtlara geçen hanların yapılış tarih-
leri ve buldukları mahalleler.

Table 3. The dates when the recorded inns built in Şanlıurfa
and the neighbourhood they are located.

No	Adı	Konumu	Yapılış Tarihi	Yüzyılı
1	Gümrük Hanı	Pınarbaşı Mah.	1563	16. yüzyıl
2	Millet Hanı	Atatürk Mah.		16. yüzyıl
3	Hacı Kamil Hanı (Çukur Han)	Pınarbaşı Mah.	1823	19. yüzyıl
4	Kumlu Hayat Hanı	Pınarbaşı Mah.		19. yüzyıl
5	Bican Ağa Hanı	Atatürk Mah.	1900	20. yüzyıl
6	Topçu Hanı	Atatürk Mah.	1903	20. yüzyıl
7	Fesadı Hanı	Kurtuluş Mah.	1907	20. yüzyıl
8	Mencek Hanı	Pınarbaşı Mah.	1373	14. yüzyıl
9	Barutçu Hanı	Pınarbaşı Mah.		
10	Şaban Hanı	Pınarbaşı Mah.	1767	18. yüzyıl
11	Samsat Kapısı Hanı (Avşaroğlu Hanı)	Kadıoğlu Mah.		

1525 yılına gelindiğinde Urfa şehrinde 6300'e yakını Müs-
lüman, 1700'e yakını gayrimüslim olmak üzere 8000 civa-
rında nüfus bulunmaktaydı. 1566 yılındaki sayımda ise
nüfusun önemli ölçüde arttığı ve 14000 kişiye yaklaştığını
görmekteyiz. Bu nüfusun 9500'e yakını Müslüman,
4500'e yakını gayrimüslimler teşkil etmekteydi. (EKİNCİ
ve PAYDAŞ, 2011: 40). Fakat 16. yüzyılın sonlarına doğru
baş gösteren Celali İsyanları bütün Anadolu'da olduğu gibi
Urfa şehrinin de sosyal ve ekonomik yapısında olumsuzluk-
lara neden olmuştur (CANBAKAL, 2009: 44). Nitekim 16.
yüzyıl sonlarında Celali reisi Abdülhalim Karayazıcı şehri ele
geçirerek şehre büyük tahribat vermiştir (EKİNCİ ve PAY-
DAŞ, 2011: 40). Celali İsyanları nedeniyle ortaya çıkan istik-
rarsızlık nedeniyle yaklaşık 100 yıl boyunca şehir nüfusu
aynı düzeylerde seyretmiştir. Celali İsyanları nedeniyle

⁴ Ayrıca uzak doğudan deniz yoluyla Basra körfezine gelen mallar
Musul-Nusaybin-Mardin-Urfa-Birecik oradan da Gaziantep ve Kilis
üzerinden Halep'e giden yol Şam ve Lazkiye limanı olarak iki kola
ayrılıyordu. Tarihi ipek yolu olarak adlandırdığımız bu yolun bir
kolu da İran üzerinden gelmekteydi. Diğer bir kol ise Batman-
Diyarbakır üzerinden Şanlıurfa'ya bağlanıyordu. Bu yol Anadolu
üzerinden Avrupa'ya ulaşmaktaydı (Şekil 9).

Şekil 10. Şanlıurfa'da kayıtlara geçen hanların yapılış yüzyılları ve konumları.

Figure 10. The centuries when the inns are built in Şanlıurfa and their locations.

ortaya çıkan istikrarsızlık nedeniyle yaklaşık 100 yıl boyunca şehir nüfusu aynı düzeylerde seyretmiştir. Çünkü 1646'da şehri ziyaret eden Evliya Çelebi, şehirde 2600 civarında ev olduğunu ifade eder (DAĞLI, KAHRAMAN VE DANKOFF, 2005). Bu ise YİĞİT (2007) ve AKİS (2008)'in verileri ile değerlendirildiğinde 13.000-15.470 arasında bir nüfusa tekabül etmektedir.

Şehirde 1871'de toplam hane sayısı ise 2380 idi. Bunun 1377 hanesi Müslüman, 1003 hanesi de gayrimüslim idi. Bu durumda şehrin toplam nüfusunun 11900-14161 civarında olduğunu görmekteyiz. Halbu ki 1890'larda şehri ziyaret eden V. Cuinet ise şehrin toplam nüfusunun 55.000 civarında olduğunu, bunun 40.835'inin Müslüman olduğunu kaydetmektedir (EKİNCİ ve PAYDAŞ, 2011: 40). Bu veriler oldukça abartılı görünmektedir. Çünkü şehrin 1927 yılındaki nüfusu 29.098 kişidir. Bunun yanında BAYRAKTAR (2007)'ye göre 1869 yılında Süveyş kanalının açılması Urfa'nın ticari hayatı olumsuz etkilenmiştir. Çünkü o zamana kadar ticari mallar İran-Bağdat-Urfa-İskenderun veya Süveydiye (Samandağı) yoluyla Avrupa'ya taşınıyordu. Ancak söz konusu kanalın açılmasıyla birlikte, ticari ürünler karaya çıkarılmadan Kızıldeniz üzerinden Avrupa'ya taşınmaya başlanmıştır. Bunun yanında Yenice-Nusaybin (Bağdat demiryolu) demiryolu hattının işletilmeye açılması Diyarbakır ve çevresindeki tüccarlar Suriye ve İstanbul'dan aldıkları malları Urfa yerine Mardin üzerinden almaya başlamışlardır (BAYRAKTAR, 2007, s. 202). Bunlara ek olarak

şehrin 1639 yılında Mısır Kavalı Mehmet Ali Paşa'nın kontrolüne girmesi de şehri yıpratmıştır. Dolayısıyla 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın ilk yarısında devam eden Celali isyanları ve 19. yüzyılda Kavalı Mehmet Ali Paşa'nın şehri ele geçirmesi, Süveyş Kanalının açılması ve Bağdat demiryolunun faaliyete girmesiyle, Urfa şehri sosyal ve ekonomik anlamda önemli kayıplar yaşamıştır. Bu nedenle şehrin nüfus ve alansal gelişimi çok yavaş gerçekleşmiştir. Dolayısıyla V. Cuinet'in verdiği rakam oldukça abartılı görünmektedir.

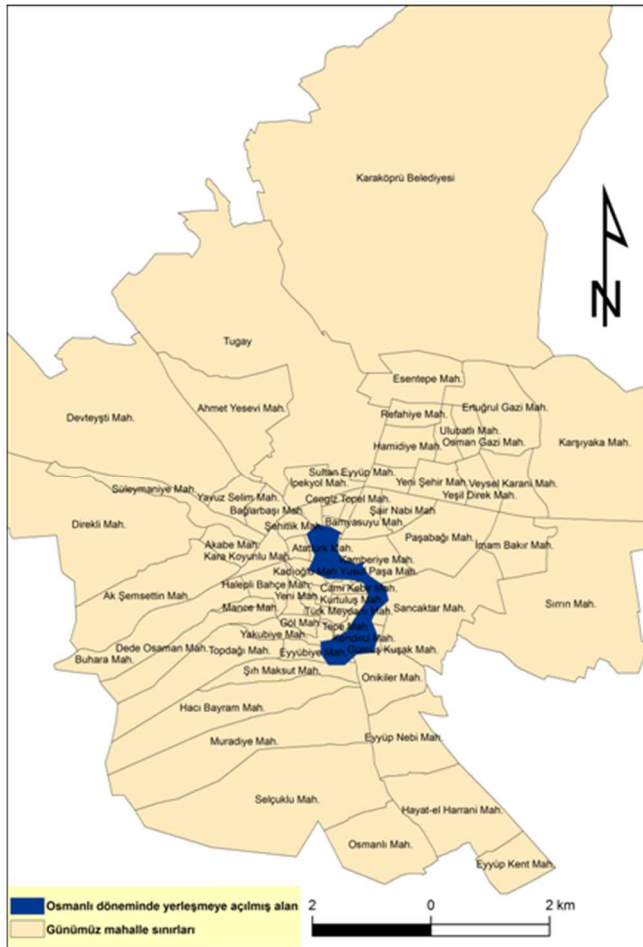
Mahalleler, Osmanlı şehirleri içinde özel bir yere sahiptir. Şehirlere bağlı ama kendi içinde özel idari sistemleri bulunan yerleşim birimleridir (BAYARTAN, 2005: 104). Osmanlı döneminde bir mahalle oluşturulmadan önce mahallenin olduğu yere cami veya mescit inşa edilir ve mahalle bu ibadethanenin etrafında gelişirdi (BAYRAMOĞLU ALADA, 2008: 165-166). Genelde her mahallede en az bir tane cami veya mescit bulunurdu (BAYARTAN, 2005: 104). Osmanlı'da Ahi, Derviş Baba gibi isimlerle anılan önemli ve saygın kişilerin belirli bir mahallede kurdukları tekke, mescit ve zaviyeler şehrin ana çekirdeğini oluşturmaktaydı (BAYRAMOĞLU ALADAĞ, 2008, s. 68). Bu nedenle camilerin bulunduğu alanlar yerleşime açılmış olup, çevresine göre de nispeten yoğun nüfuslu alanlardır. Çalışma sahasında 1517-1923 yılları arasındaki dönemde 22 cami ve 7 mescit yapılmıştır. Bu dönemde, bugünkü idari sınırlar dâhilinde şehre eklendiği belirlenen mahalle sayısı 12'dir. Bu durum Osmanlı döneminde eski mahallelerin kalabalıklaştığını ve dolayısıyla camilerin nüfusa yeterli gelmediğini de göstermektedir. Çünkü bu dönemde birçok mahalleye birden fazla cami ve mescit yapıldığını görmekteyiz.

Osmanlı şehirlerinin fizyonomik özelliklerine baktığımızda, şehrin çekirdek kısmının üç mekândan, cami, medrese ve çarşıdan oluştuğunu görmekteyiz (MORTAN & KÜÇÜKERMEN, 2010, s. 108). Bu fizyonomik özelliklerin Urfa şehrinde de görülmesi, Urfa şehrinin büyük ölçüde Osmanlı döneminde şekillendiğini göstermektedir. Çünkü Urfa Kalesi'ne çok yakın olan Pınarbaşı Mahallesi'nde Gümrük Hanı, Hacı Kamil (Çukur) Hanı, Kumlu Hayat Hanı, Mencek Hanı, Şaban Hanı ve Barutçu Hanı olmak üzere altı adet han ve bunların çevresinde bedesten, mescit ve camiler ile birlikte eski konutlar bulunmaktadır.

Şehirde Osmanlı döneminde yapılmış cami ve hanların şehrin çekirdek kısmının doğusunda, güneyden kuzeye doğru güneybatı-kuzeydoğu yönlü ve ova yüzeyinde yer aldıklarını görmekteyiz. Bu durum büyük ölçüde şehrin kuzey, kuzeybatı ve batıdan platolarla çevrili olmasından kaynaklanmıştır. Şehrin kuzeybatı-güneydoğu yönlü gelişiminde ise kuzeyden Diyarbakır üzerinden gelen İpek Yolu'nun bu yönlü olmasının büyük etkisi bulunmuştur. Oldukça eski olan bu ticaret yolu Osmanlı dönemi öncesinde de şehrin gelişim yönünü etkilemiş ve şehrin çekirdekten (kale ve çevresi) kuzeye doğru kaymasında etkili olmuştur. Şehirdeki hanların (Şekil 10) İpek Yolu (Şekil 9) güzergâhı üzerinde buldukları görülmektedir. Bu durum

şehirde ticari faaliyetler ile şehrin gelişim yönü arasında sıkı bir ilişki mevcut olduğuna da kanıttır.

Ayrıca Osmanlı şehirlerinde pazar, kahvehane, han, hamam, bedesten, dükkân, lokanta, karakol gibi farklı ekonomik ve sosyal amaçlı yapılar da bulunmaktaydı. Nitekim şehrin 1885 tarihli salnamesinde, şehirde 31 cami, 21 mescit ve 4 kilise gibi dini yapı ile 14 hamam, 1977 dükkân, 1 bedesten, 11 han, 14 fırın, 221 kaşe tezgâhı, 2 tabakhane, 55 kahvehane, 5 meyhaneye, 12 boyahane, 2 sabunhane ve 2 de lokantanın bulunmaktadır (ŞAHİNALP, 2005: 149). Bu veriler dikkate alındığında Şehrin Osmanlı döneminde oldukça canlandığı görülmektedir. Şehrin Osmanlı dönemdeki alanını belirlemek için de camilerin konumundan faydalanılmıştır. Camiler arası mesafeye bağlı kalınarak çizilmiş olan Urfa şehri, şekil 11'deki gibi olup, yaklaşık 0,75 km²'dir (Şekil 11).

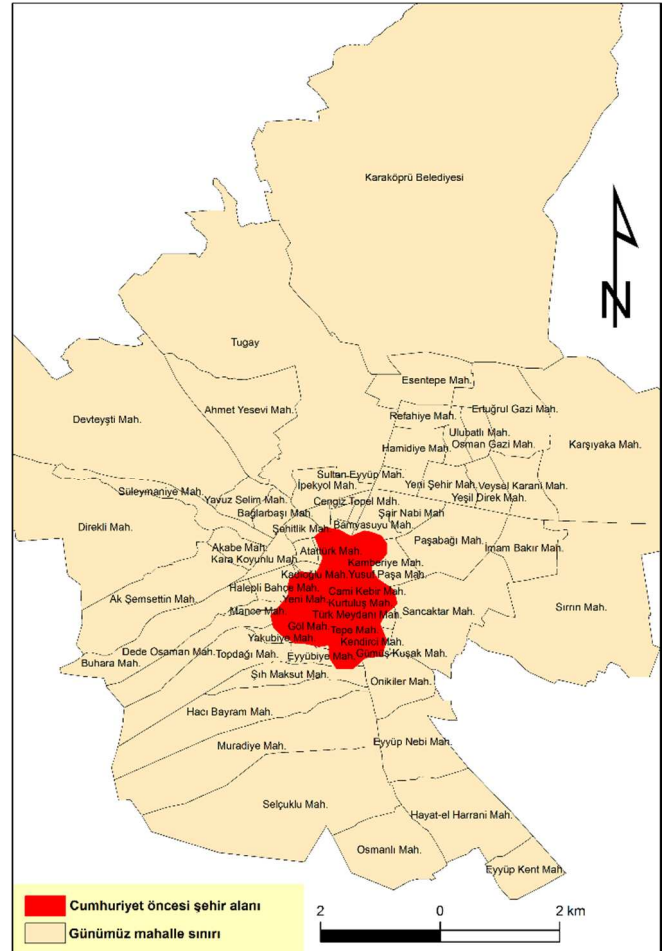

Şekil 11. Çalışma sahasına Osmanlı döneminde (1517-1920 yılları arası) eklenmiş yerleşim alanı.

Figure 11. The settlement area of work place in Ottoman period (the years between 1517- 1920).

Bu dönemde şehre bugünkü adıyla Beykapusu, Bıçakçı, Kendirci, Yusufpaşa, Kadıoğlu, Hekimdede, Türk Meydanı, Tepe, Nimetullah, Gümüşkuşak, Eyyubiye ve Atatürk mahalleleri olmak üzere toplam 12 yeni mahalle eklenmiştir (Şekil 11). Çalışma sahasında 1876 yılında kentte 56 mahalle olduğu belirtilmektedir (ŞAHİNALP, 2005: 148). Dolayısıyla 19. yüzyılda varlığını bildiğimiz 56 mahallenin bugünkü sınırları dâhilinde 18 mahalleye denk geldiği görülecektir.

1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi'nde ise *en az* 50 hane bir mahalle olarak kabul edilmiştir (BAYARTAN, 2005: 95). Örneğin Gaziantep'teki Tarihi Bey Mahallesi'nde toplam 200 yapı tespit edilmiştir (HÜRRIYET, 2012). Urfa'daki mahallelerin daha küçük olduğu kabul edilse ve 100 sayısı gibi bir rakam kullanılsa bile, Urfa şehrinde 56 mahallede 19. yüzyılın sonlarında yaklaşık 5600 meskenin bulunduğunu söyleyebiliriz. Nitekim ŞAHİNALP (2005), PETERMANN (1865)'e atfen 19. Yüzyılın ortalarında Urfa şehrinde 6000 konutun bulunduğunu belirtmektedir (ŞAHİNALP, 2005: 148). Aynı yazarın emek harçayarak hazırladığı Tarihi Urfa Evi'nin planı dikkate alındığında evin kapladığı alanın 250 m² civarında olduğu görülmektedir (ŞAHİNALP, 2005: 153). Dolayısıyla sadece 5600 evin kapladığı alanın 1 km²'yi geçmektedir.

Şekil 12. Cumhuriyet öncesinde Urfa şehrinin yerleşim alanı.

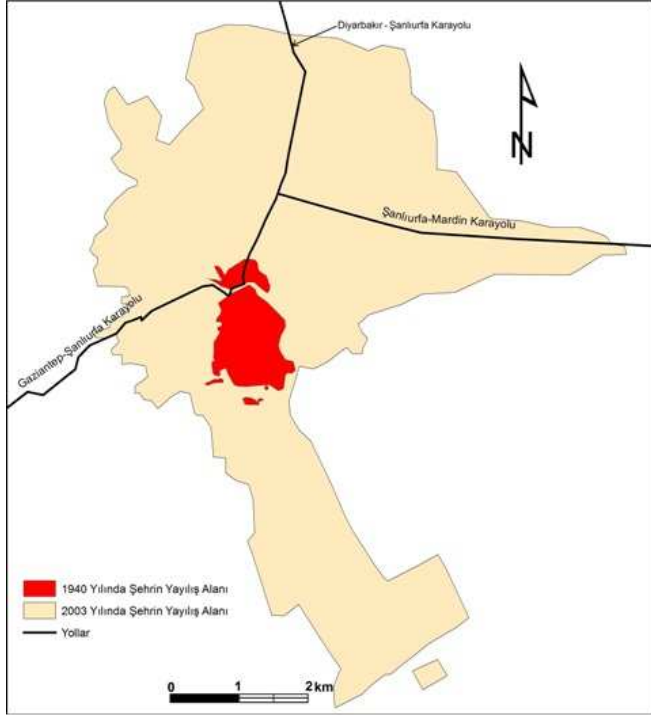
Figure 12. The settlement area in the study area prior to the Republic period.

Bu verilere göre çalışma sahasının Cumhuriyet dönemine (1920 yılına kadar) kadar olan alanı Şekil 12'deki gibi olup, yaklaşık 2,13 km² dir (Şekil 12).

Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet dönemi öncesine baktığımızda şehrin konumu nedeniyle önemli bir ticaret kenti olduğunu görmekteyiz. Fakat Cumhuriyetin ilanıyla beraber Halep ile olan ticari ilişkilerin zayıflaması, Nusaybin-Yenice Demiryolu'nun

açılması ve kervan yollarının tamamen önemini yitirmesiyle Şanlıurfa şehrinde ticari faaliyetler çok yakın çevresiyle sınırlı hale gelmiştir (GÜZEL, 2012: 253-254). Bu nedenle özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında şehrin nüfus artışı ve doğal olarak alansal gelişimi de yavaş olmuştur. Devlet İstatistik Enstitüsü verilerine göre şehrin 1927 yılındaki nüfusu 29.098 kişidir. Şehrin nüfusu 8 yılda yaklaşık 2 bin kişi artarak, 1935 yılında 31.721 kişi olmuştur. 1940 yılında ise şehrin nüfusu ancak 35 bini geçmiştir.

Şekil 13. Şanlıurfa şehrinin 1940 yılındaki alanı (Şahinalp, 2005'ten değiştirilerek).

Figure 13. The settlement area of Şanlıurfa city in 1940 (The name was changed in 2005 as Şahinalp.)

Şanlıurfa şehrinin 1940 yılındaki alanını belirlemek için ŞAHİNALP (2005) tarafından hazırlanmış olan harita kullanılmıştır. Bu haritaya göre Şanlıurfa şehrinin 1940 yılındaki alanı 1,54 km²'dir (Şekil 13). Hâlbuki bizim çizmiş olduğumuz ve Cumhuriyet dönemi öncesini kapsayan şehir alanı bu değerden (0,64 km²) yüksektir. Bu farkın, bizim ve ŞAHİNALP (2005)'in kullanmış olduğu yöntemin eksikliğinden kaynaklanmış olabileceği gibi farklı sebeplere de dayandırılmak mümkündür. Nitekim Cumhuriyet'in ilk yıllarında Şanlıurfa şehrinin nüfusunda çok önemli bir değişimin yaşanmamış olması şehir alanının da Cumhuriyetin ilk yıllarında yavaş gelişmesine neden olmuştur. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin girdiği savaşlar ve Kurtuluş Savaşı'nda Urfa Savunması nedeniyle şehrin Cumhuriyetin ilanından önce Gaziantep şehrinde olduğu gibi (SÖNMEZ, 2012: 90) önemli ölçüde nüfus kaybetmiş olabileceği de bir gerçektir. Nitekim ŞAHİNALP (2005)'in biraz abartılı görünse de farklı kaynaklardan elde ettiği bilgilere göre Şanlıurfa şehir nüfusu 19. yüzyılın başlarında 50 bin, 19. yüzyılın ortalarında 70 bin ve 19. yüzyılın sonlarında ise 55 bin civarındadır. Kaldı ki bu nüfusun 14 binden fazlası gayrimüslimdir (ŞAHİNALP, 2005: 137-138). Bu durum şehrin Osmanlı'nın son dönemi

mindeki savaşlar nedeniyle önemli ölçüde nüfus kaybettiğini ve böylece şehrin alansal olarak küçüldüğü veya şehir gelişiminin durduğunu göstermektedir. Yukarıda saydığımız nedenler Şanlıurfa şehrinin 1940 yılındaki alanının Osmanlı'nın son döneminden küçük olmasını muhtemel kılmaktadır. Buna karşılık bizim ortaya koyduğumuz Şekil 12 ile ŞAHİNALP (2005)'in hazırlanmış olduğu Şekil 13 şekilsel olarak bir birine önemli ölçüde benzerlik göstermektedir. Bu durum hazırlanmış olduğumuz haritanın doğruluğu hakkında da önemli ölçüde fikir vermektedir.

Tablo 4. Şanlıurfa şehrinin yıllara göre nüfusu.

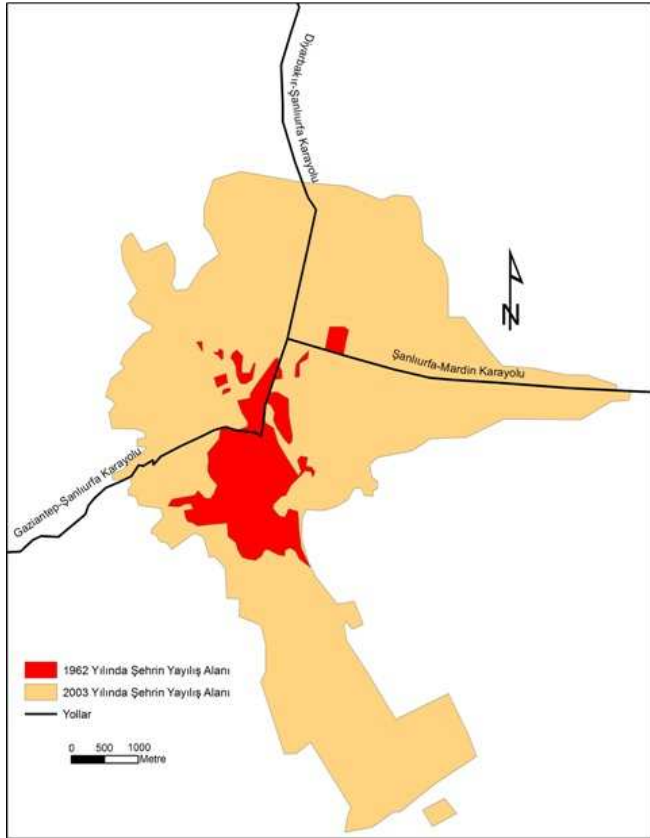
Table 4. The population over the years in Şanlıurfa city.

Yıllar	Şehir Nüfusu
1927	29098
1935	31721
1940	35266
1945	36356
1950	38685
1955	48296
1960	59863
1965	73498
1970	100654
1975	132934
1980	147488
1985	194969
1990	276528
2000	385588
2012	526247

1940'lı yıllarda II. Dünya Savaşı nedeniyle Türkiye'de erkeklerin silâh altına alınması tüm ülkede olduğu gibi Şanlıurfa şehrinde de nüfusun aynı seviyelerde kalmasına neden olmuştur. Bu nedenle şehrin 1950 yılındaki nüfusu çok az artarak 38.650 kişi olmuştur. 1950'li yıllarda Türkiye genelinde kırdan kente göçlerin hız kazanması Şanlıurfa şehrinin nüfus artışı da etkilemiş ve şehrin nüfusu 10 yılda 20 bin kişiden fazla artarak, 1960 yılında 60 bine (59.863 kişi) yaklaşmıştır. Bu durum ise şehrin alansal olarak büyümesini de beraberinde getirmiştir. Bu yeni yerleşim alanları düzensiz ve gecekondulaşma şeklinde kendini göstermiştir. ŞAHİNALP (2005)'in yaptığı çalışmaya göre şehrin 1960 yılındaki alanı 3,15 km² civarındadır (Şekil 14).

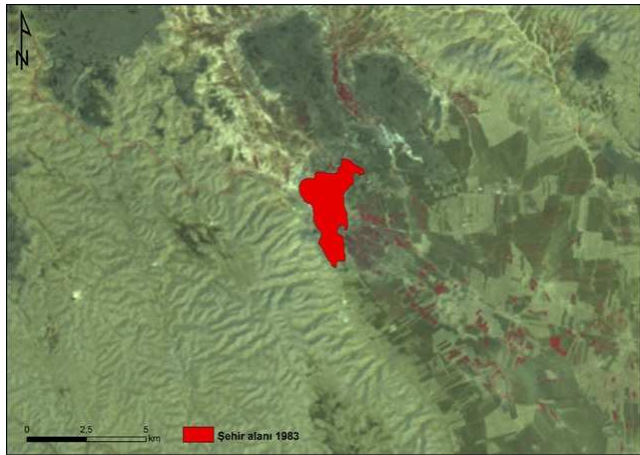
Şehrin nüfusu 1970 yılında 100 bini geçmiş, daha sonraki 10 yılda yaklaşık % 50 artarak, 1980 yılında 150 bine yaklaşmıştır (Tablo 4). Şehride nüfus artışına bağlı olarak şehrin alansal gelişimi de hızlanmıştır. Şehrin 1983 yılındaki alanını hesaplamak için Landsat MSS uydu görüntüsü kullanılmıştır. Bu görüntüden elde edilen verilere göre şehrin alanı 5,8 km²'dir (Şekil 15). Böylece şehir 60 yıl gibi bir sürede, Osmanlı döneminin sonunda hesaplanan alanın yaklaşık 3 katı, 1960 yılına göre ise 2 katı kadar büyümüştür. Şehirde, bu dönemdeki alansal büyüme büyük ölçüde şehir çekirdeğinin kuzey ve güneyine doğru olmuştur.

1980'li yıllar Türkiye genelinde ekonomik, sosyal ve güvenlik sorunları nedeniyle kırdan sadece büyük ve batıdaki

Şekil 14. Şanlıurfa şehrinin 1962 yılındaki alanı (Şahinalp, 2005'ten değiştirilerek).

Figure 14. The settlement area of Şanlıurfa city in 1962 (The name was changed in 2005 as Şahinalp.)

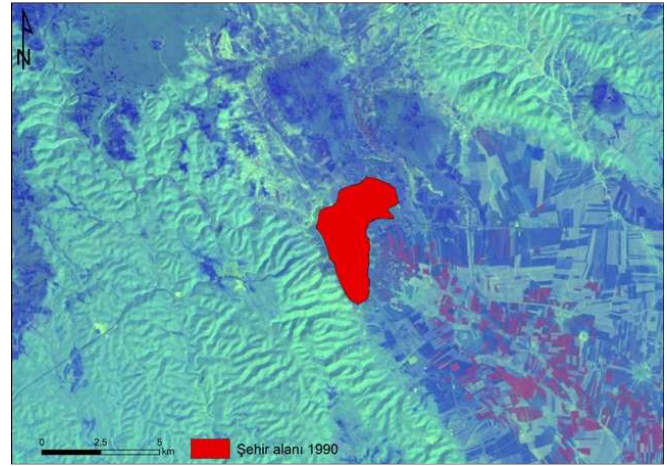
Şekil 15. Şanlıurfa şehrinin 1983 yılındaki alanı.

Figure 15. The settlement area of Şanlıurfa city in 1983.

kentlere değil, Türkiye genelindeki tüm kentlere yoğun göçlerin yaşandığı döneme denk gelmektedir (AVCI, 2003; IŞIK, 2005; YÜCEŞAHİN ve ÖZGÜR, 2006). Bu nedenle Şanlıurfa şehri de bu göç olaylarından büyük oranda etkilenmiş ve nüfusu da bu dönemde daha hızlı artmaya başlamıştır. Gerçekten de 1990 yılında (274.528 kişi) Urfa'da şehir nüfusu 1980 yılına (147.488 kişi) göre % 87,4 oranında artış göstermiştir (Tablo 4). Şehir nüfusunun 10 yıl gibi kısa bir sürede bu kadar hızlı artmasında şehrin çekiciliklerinden ziyade terör olayları (YÜCEŞAHİN ve ÖZGÜR, 2006: 18) ve baraj, gölet yapımı gibi zorunlu göçlerin de büyük etkileri

vardır. Bu dönemde çok kısa süre zarfında, geliri düşük ailelerden oluşan nüfusun hızla artması gecekondulaşmayı beraberinde getirmiştir. Böylece Şanlıurfa şehrinde, şehrin çekirdeği çevresinde, düzensiz, altyapı sorunları fazla olan öbek öbek yeni mahalleler ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde şehre olan yoğun göçler ve şehirde doğal nüfus artışının yüksek oluşu konut ihtiyacını arttırmış, konut ihtiyacı ise büyük oranda çarpık kentleşmeyle çözülmeye çalışılmıştır. Bu nedenle Şanlıurfa şehrinde özellikle 1980-2000 yılları arasındaki dönemde yapışik nizamda, genelde 1-3 kat aralığında, 140-200 m² lik alan üzerinde yapılaşmanın oluşturduğu dar ve altyapısız sakaklar gelişmiştir (Şekil 17). Bu hızlı yapılaşma, özellikle 1990 yılı sonrasında çok daha büyük boyutlara ulaşmıştır. Şehrin gelişigüzel yerleşmesi ise şehrin yatay olarak büyümesinde etkili olmuştur. Landsat TM uydu görüntülerine göre şehrin 1990 yılındaki alanı 9,5 km²'dir (Şekil 16).

Şekil 16. Şanlıurfa şehrinin 1990 yılındaki alanı.

Figure 16. The settlement area of Şanlıurfa city in 1990.

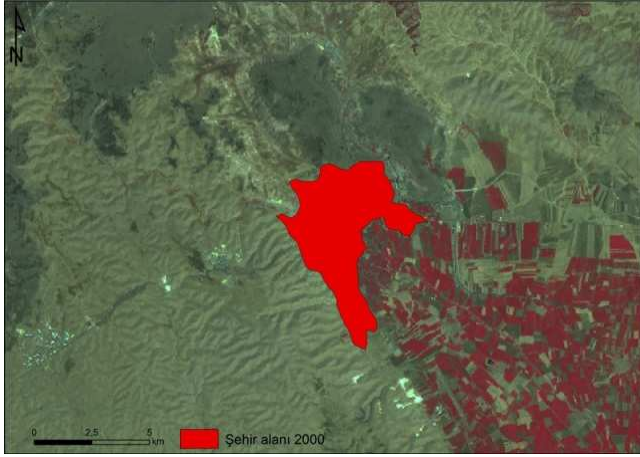

Şekil 17. Şanlıurfa şehrinde 1980 sonrasında ortaya gecekondular alanları (Bağlarbaşı Mahallesi, IKONOS uydu görüntüsü, 2013).

Figure 17. Squatter settlements which appeared in the post 1980s in Şanlıurfa (Bağlarbaşı Street. IKONOS satellite image, 2013).

Şehrin nüfus artışı ve alansal gelişimi GAP'ın hayata geçirilmesi ve 1995 yılında Atatürk Barajının su tutmasıyla daha da hız kazanmıştır. Yapılan bir çalışmaya göre, itici faktörler

nedeniyle 1990'lı yıllara kadar Şanlıurfa'dan Türkiye'nin bazı bölgelerine önemli miktarda göç yaşanırken, 1995'te Atatürk Barajı'nda sulamanın başlaması ile ortaya çıkan yeni istihdam olanakları nedeniyle geriye göç başlamıştır (AKIŞ ve AKKUŞ, 2003: 541). Bu durum şehrin giderek nüfuslanmasında önemli rol oynamıştır. Böylece şehrin nüfusu 10 yılda 100 binden daha fazla artarak (385.588 kişi) 400 bine yaklaşmıştır. Nüfus artışı ile beraber şehir alansal olarak da büyümüştür. 1990 yılında 9,5 km² civarında olan şehir alanı, 2000 yılında 2 katından fazla artarak 20,5 km² civarlarına yükselmiştir (Şekil 18).

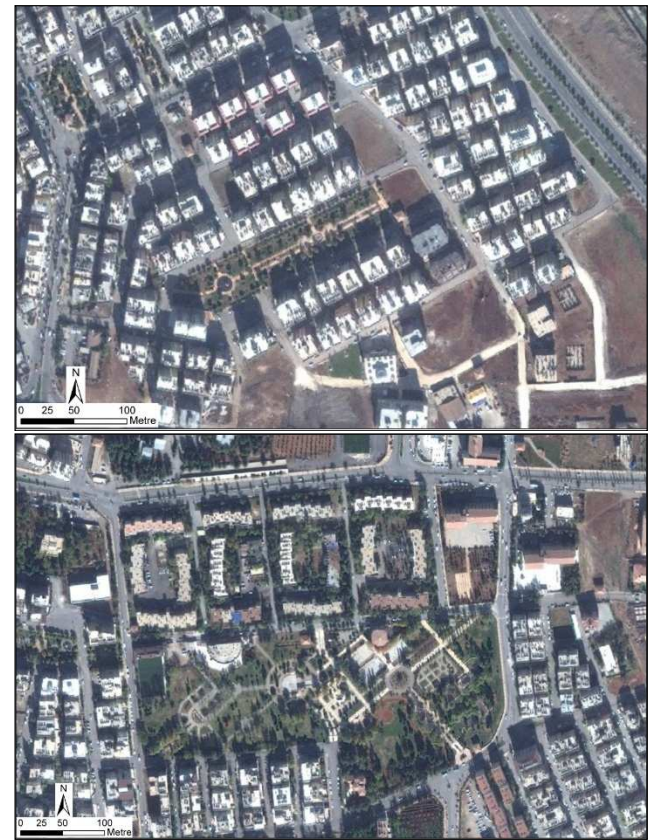
Şekil 18. Şanlıurfa şehrinin 2000 yılındaki alanı.
Figure 18. The settlement area of Şanlıurfa city in 2000.

GAP ile beraber Şanlıurfa şehrinde tarıma bağlı sanayinin gelişmesi nüfusu il merkezine çekmiştir. Artan nüfusun konut talebini karşılayamaması gecekondulaşmayı arttırmış. Gecekondulaşmayı önlemek ve daha yaşanır bir kent ortaya çıkarmak amacıyla yeni yerleşim alanlarında planlı yapılaşmaya gidilmiştir. Tüm bu gelişmelere bağlı olarak Şanlıurfa şehrinin alansal gelişimi daha da hız kazanmış ve mahalle sayısı günümüzde 68'e ulaşmıştır (Şekil 2). Şehrin 2010 yılındaki alanı ise 2000 yılından sonra yaklaşık 11 km² daha artarak 31,5 km² olarak belirlenmiştir (Şekil 19).

2000'li yıllardan sonra kentte refah seviyesinin yükselmesi yanında Türkiye genelinde ortaya çıkan düzenli kentleşme hareketleri, etkisini Şanlıurfa şehrinde de göstermeye başlamıştır. Bu suretle özellikle şehrin kuzeyinde, Şanlıurfa-Diyarbakır karayolu ve doğusunda Şanlıurfa-Mardin karayolu boyunca yeni mahalleler şehre eklenmiştir. Bu mahalleler belli bir plan dâhilinde geliştiklerinden altyapıları tamamlanmış, belirli ölçüde yeşil alanlara sahip ve geniş caddeler üzerinde gelişmişlerdir. Nüfusun dinlenebileceği park ve yeşil alanlar, çocuk oyun alanları, yürüyüş parkurları, araç park alanları ile şehir yeni bir çehre kazanmıştır (Şekil 20-21). Bunun yanında şehrin merkezi kesimlerinde bulunan bazı gecekondu alanlarında kentsel dönüşüm projeleri de uygulanmaya başlamıştır. Böylece şehrin fiziki yapısı da önemli ölçüde değişmiştir.

Şekil 19. Şanlıurfa şehrinin 2010 yılındaki alanı.
Figure 19. The settlement area of Şanlıurfa city in 2010.

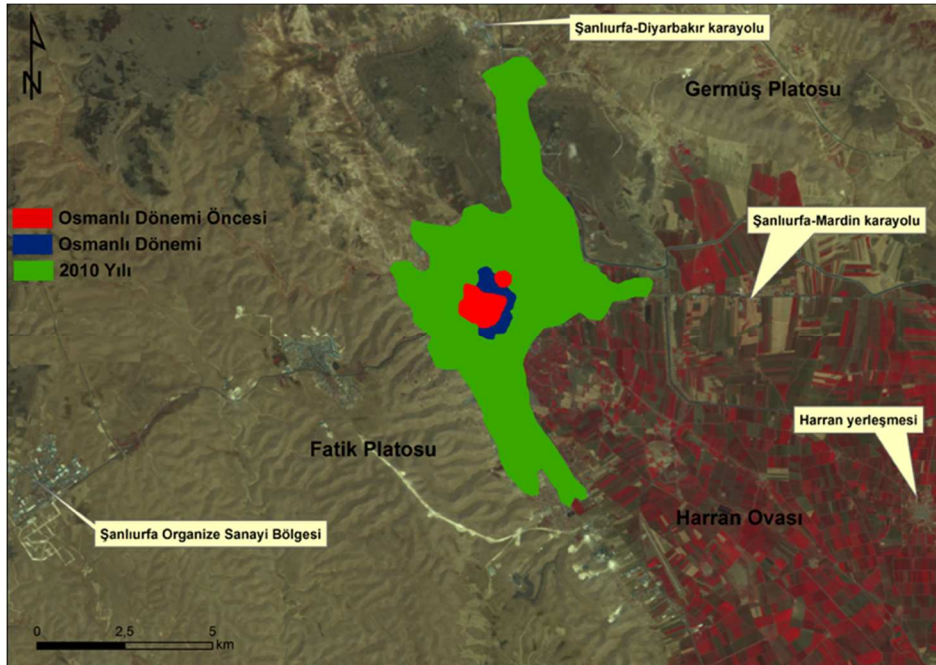

Şekil 20-21. 2000 yılından sonra imar planı yapılarak yerleşime açılan alanlar (Şekil 20 Veysel Karani Mahallesi; Şekil 21 Esentepe Mahallesi, IKONOS Uydu Görüntüsü, 2013).

Figure 20-21. After the year of 2000, the settlements which are opened to residence by having done the construction plan. (Figure 20 is Veysel Karani Street; figure 21 is Esentepe Street, Ikonos satellite image, 2013).

SONUÇ

Şanlıurfa şehrinin alansal gelişimini belirlemek amacıyla dini mekânların (Kilise, Cami, Mescit) konumları ve etki alanları, çeşitli kaynaklar ve Landsat uydu görüntüleri kullanılmıştır. Buna göre Osmanlı dönemi öncesinde şehrin yaklaşık 1,5 km²'lik bir alan kapladığı belirlenmiştir. Şehrin Osmanlı devletinin hâkimiyetine girmesiyle alansal ve nüfus açısından büyümesi biraz daha hız kazanmıştır. Bu dönemde, özellikle şehirde ticari faaliyetlerin ön plana çıkmasıyla şehirde han, hamam, mescit, cami ve dükkân sayısında önemli bir artış yaşanmıştır. Böylece 16-20 yüzyıllar arasındaki dönemde şehir yaklaşık % 50 daha büyüyerek yaklaşık 2,2 km²'lik alana yayılmıştır. Osmanlı dönemi öncesinde, bugünkü idari sınırlar dâhilinde 6 olan mahalle sayısı ise Osmanlı döneminde 18'e yükselmiştir. Cumhuriyet döneminde ise 1980'li yıllara kadar şehrin alansal büyümesi oldukça yavaş gerçekleşmiştir. Nitekim şehrin 1962 yılındaki alanı 3,15 km² civarındadır. Bu durumun ortaya çıkmasında yeni ticaret yollarının ortaya çıkışı, şehrin güneydeki ticari hinterlandın daralması ve şehrin güneyinden geçen demiryolunun faaliyete geçmesiyle yakından ilişkilidir. Şanlıurfa şehri 1980'li yıllarda ise tüm Türkiye'de yaşanan kırdan kente göç hareketleri ve bölgedeki terör olayları nedeniyle daha fazla göç alamaya başlamıştır. Bunun yanında 1990'lı yıllarda GAP kapsamında bölgeye yatırım yapılmaya başlanmış ve tarımsal üretim artışı ile beraber tarıma dayalı sanayi kollarında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu durum şehrin çekiciliğini iyice arttırmıştır. Böylece şehrin nüfus ve alansal gelişiminde çok hızlı artış yaşanmıştır. Nitekim 1983 yılında 5,8 km² civarında olan şehir alanı, 2000 yılında 20 km²'yi, 2010 yılında 30 km²'yi geçmiştir (Şekil 22).

Şekil 22. Şanlıurfa şehrinin alansal gelişimi (kırmızı alanlar sulan tarım arazilerini göstermektedir).

Figure 22. The spatial development of the Şanlıurfa city (the red lines show the irrigated agricultural land).

Şanlıurfa şehrinin alansal gelişimi genel olarak kuzeyde Şanlıurfa-Diyarbakır karayolu boyunca plato sahasına doğru, güneyde Fatik platosunun doğu yamaçları boyunca ve doğuda ise büyük oranda Şanlıurfa-Mardin yolu boyunca daha çok ova yüzeyine doğru gelişme göstermiştir. Genel olarak plato yamaçlarının yerleşmeye açıldığı sahada, son yıllarda şehrin ova yüzeyine doğru gelişmeye başladığı ve ovadaki önemli tarım arazilerinin bir kısmını yok ettiği görülmektedir (Şekil 22). Gerçekten de Şanlıurfa şehrinin hızlı bir alansal gelişme göstermesi tarım arazilerinin yerleşime açılmasına ve bazı köy yerleşmelerinin şehir alanı içerisinde kalmasına sebep olmuştur (Şekil 23-24). Bu alansal gelişme de altyapı çalışmalarının yapılmasında zorluklara sebep olmakta ve şehrin peyzaj bakımından düzgün bir gelişme göstermesine engel teşkil etmektedir. Bunun yanında eski köy yerleşmesi olan bu alanlarda halkın şehir

yaşantısına adapte olamaması ve köy yaşam tarzını devam ettirmesi sosyal açıdan da büyük problemlere sebep olmaktadır. Ayrıca köy yerleşim alanındaki yapılar ile yeni yerleşilen mahalleler arasında morfolojik açıdan da önemli zıtlıklar ortaya çıkmıştır. Bu ise şehrin çehresini bozmaktadır (Şekil 23-24).

Şanlıurfa şehrinin bu alansal gelişiminin hızlı bir şekilde devam etmesi gecekondu alanlarının kentsel dönüşümle düzenlenmesine imkân vermemekte ve şehrin bu gecekondu alanlarının çevresinde planlı bir şekilde gelişmesine neden olmaktadır. Bu durum şehrin tam olarak planlı bir şekilde gelişmesine engel olmaktadır. Yine halk arasındaki ekonomik durum farklılığı mahalleler arasındaki farklarla belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Dar sokaklara sahip gecekondu mahalleleri şehir içindeki ulaşımın aksamasına ve trafik sorunlarına neden olmaktadır. Özellikle köylerin

şehir alanı içinde kalması çevre yollarının yetersiz kalmasına sebep olmaktadır.

Şekil 23. Şehrin alansal gelişimi ve çevresel etkileri (eski Sırrın Köyü yeni adıyla Sırrın Mahallesi, IKONOS uydu görüntüsü, 2013).

Figure 23. Spatial development of the city and its environmental effects (The ex Sırrın village, Ikonos satellite image, 2013).

Şekil 24. Şehrin gelişimi ile arazi kullanımı arasındaki ilişki (Karaköprü Belediyesi, IKONOS Uydu Görüntüsü, 2013).

Figure 24. The relationship between the city's growth and land cover (Karaköprü municipality, Ikonos satellite image, 2013).

Şanlıurfa'da gecekondü alanları, sulama kanalları ve köy yerleşmelerinin şehir içinde kalması kentsel dönüşüm projelerini zorunlu kılmaktadır. Bunun yanında Şanlıurfa şehri tarih boyunca birçok kültüre ev sahipliği yapmıştır. Bu nedenle önemli kültürel zenginliklere sahip şehirlerden biridir. Farklı medeniyetlerin bıraktığı birçok yapının hala şehrin çekirdek kısmında mevcut olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla kale çevresinde bulunan ve şehrin çekirdek kısmını oluşturan tarihi yapıların restore edilerek, tarihi sit alanı oluşturulması ve turizme kazandırılması gerekmektedir.

Sonuç olarak bu çalışma ile hem Şanlıurfa şehrinin alansal gelişimine ışık tutulmuş hem de İslam şehirlerinin fizyonomik özellikleri ve alansal gelişimlerinin belirlenmesi amacıyla yeni bir yöntem ortaya atılmıştır. Ortaya konan bu yöntem her ne kadar bazı zayıf yönleri sahipse de dini mekân-

ların yerleşme ile olan ilişkileri ve varlıklarını sürekli devam ettirmeleri yöntemin güçlü yönlerini oluşturmaktadır. Kaldı ki İslam şehirlerinin fizyonomik özellikleri ve alansal gelişimleri ile ilgili bilimsel tartışma ortamının yaratılması kullandığımız veya benzer yöntemlerin geliştirilmesi için de son derece faydalı olacaktır.

KAYNAKLAR

- AKIŞ, A. ve AKKUŞ, A. (2003). Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) Şanlıurfa'daki Göçe Etkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(10), 507-543.
- AKİS, M. (2008). *Buhran Döneminde Antep'te Sosyal Hayat (1572-1606)*. Ankara: Vadi Yayınları.
- ALPARSLAN, M. (2010). *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları .
- AVCI, S. (2003). Gelişimi ve Sorunları Açısından Türkiye'de Şehirleşme. *Sırrı Erinç Sempozyumu 2003 Genişletilmiş Bildiri Özetleri*, (s. 218-225). İstanbul.
- AYHAN, İ. ve ÇUBUKÇU, K.M. (2010). Explaining historical urban development using the locations of mosques: A GIS/spatial statistics-based approach, *Applied Geography* 30, 229–238.
- BAYARTAN, M. (2005). Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*(13), 93-107.
- BAYRAKTAR, H. (2007). Tanzimattan Cumhuriyete Urfa Sancağı. *Fırat Üni. Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları no:14*.
- BAYRAMOĞLU ALADA, A. (2008). *Osmanlı Şehrinde Mahalle*. İstanbul: sümer Kitabevi.
- CANBAKAL, H. (2009). *XVII. Yüzyılda Ayıntâb: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- CHENG, J., MASSER, I., 2003. Urban growth pattern modelling: a case study of Wuhan, P.R. China. *Landscape and Urban Planning*, 62 (4), 199–217.
- COMFORT, A., ABADİE-REYNAL, C. ve ERGEÇ, R. (2000). Crossing the Euphrates in Antiquity: Zeugma Seen from Space. *Anatolian Studies*(50), 99-126.
- DAĞLI, Y., KAHRAMAN, S. A. ve DANKOFF, R. (2005). *Evliya Çelebi, Seyahatnamesi, IX. Kitap*. İstanbul: Yapı kredi Yayınları.
- DAVİS, J. C. (2010). *Taş Devrinden Bugüne Tarihimiz: İnsanın Hikayesi* . İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- DEMİRCAN, A. (2011). Şanlıurfa Tarihi. Y. Z. Keskin içinde, *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat* (s. 23-43). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- EKİNCİ, A. ve PAYDAŞ, K. (2011). Tarihte Urfa. Y. Z. KESKİN içinde, *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat* (s. 23-43). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ELİBÜYÜK, M. ve GÜZEL, A. (2011). *Türkiyenin Sıhhi ve İctimai Coğrafyası Urfa Vilayet*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi yayınları.
- ERİNÇ, S. (1996). *Klimatoloji ve Metodları*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.

- GARSİVAZ-GAZİ, H., MİKHAİL, S. and ESTAMBOLİ, M.J. (2012). The position of Mosques in Islamic cities and its location design in new cities, *Damascus University Journal*, 28 (1), 49-67.
- GERGEÇ, R. ve KÜRKCÜOĞLU, A. C. (1997). Şanlıurfa'daki Tarihi Su Yapıları. *Türkiye İnşaat Müh. 14. Teknik Kongresi, 23-25 Ekim*, (s. 1129-1144). İzmir.
- GÜLER, S. E. (2004). *Urfa Tarihi*. Şanlıurfa: Elif Matbaası.
- GÜZEL, A. (2012). 1927 Tarihli Urfa Salnamesinin Tarihi Coğrafya Özellikleri Bakımından Değerlendirilmesi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.
- GREY, W.M.F., LUCKMAN, A.J. and HOLLAND, D. (2003). Mapping urban change in the UK using satellite radar interferometers. *Remote Sensing Environment* 87: 16-22.
- HEROLD, M., GOLDSTEİN, N. C. and CLARKE, K. C. (2003). The spatiotemporal form of urban growth: measurement, analysis and modeling, *Remote Sensing of Environment*, 86, 286-302.
- HUETE, A., LEEUWEN, W. V. and JUSTICE, C. (1999). *MODIS Vegetation Index (Mod13) Algorithm Theoretical Basis Document*. Arizona.
- IŞIK, Ş. (2005). Türkiye'de Kentleşme ve Kentleşme Modelleri. *Ege Coğrafya Dergisi*(14), 57-71.
- KAPAKLI, K. (1998). *Urfa hakkında (Tabii, coğrafi ictimai,iktisadi, Tarihi, Mülki malumat camii) salnamedir*. Ankara: Şurkav Yayınları.
- KARABULUT, M. (2006). NOAA AVHRR Verilerini Kullanarak Türkiye'de Bitki Örtüsünün İzlenmesi ve İncelenmesi. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 4 (1), 29-42.
- KINAL, F. (1962). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KÜLTÜR BAKANLIĞI, T. (1997). *Şanlıurfa*. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KÜRKCÜOĞLU, A. C. (2011). Şanlıurfa Hanları. *Şanlıurfa Kültür Sanat ve Turizm Dergisi* (10), 3-11.
- KÜRKCÜOĞLU, C. (2011). Dini Mekanlar: Camiler. Y. Z. KESKİN içinde, *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat* (s. 97-156). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- LABABEDİ, Z. (2008). *The Urban Development of Damascus: A study of its past, present and future*, University College London Faculty of The Built Environment Bartlett School of Planning, London.
- MAZOYER, M. and ROUDART, L. (2010). *Dünya Tarım Tarihi Neolitik Çağ'dan Günümüzdeki Krize*. Ankara: Epos Yayınları.
- MAO, D., WANG, Z., LUO, L. and REN, C. (2011). Integrating AVHRR and MODIS data to monitor NDVI changes and their relationship with climatic parameters in Northeast China. *International Journal of Applied Earth Observation and Geoinformation*, 1-9.
- MORTAN, K. ve KÜÇÜKERMEN, Ö. (2010). *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalı Çarşı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ÖZDÖL, S. (2011). Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI(1), 173-199.
- ÖZYAVUZ, M. (2011). "Tekirdağ Kent Merkezinin Zamansal Değişiminin Uzaktan Algılama İle İncelenmesi", *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 65-73.
- SAOUD, R. (2002). *Introduction to the Islamic City*, Foundation for Science Technology and Civilization, FTSC Limited, United Kingdom.
- SCHMİDT, K. (2010). Göbekli Tepe – the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs. *Documenta Praehistorica*, XXXVII(633\634), 239-256.
- SÖNMEZ, M. E. (2011). Adana Şehrinin Alansal Gelişimi ve Yakın Çevresinin Arazi Kullanımında Meydana Gelen Değişimler, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı 57: 55-69.
- SÖNMEZ, M. (2012). *Yerleşme Yeri Seçimi ve Alansal Gelişimi Açısından GAZİANTEP*. Malatya: Özserhat Yayıncılık.
- ŞAHİNALP, M. S. (2005). *Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluş ve Gelişimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya (Bölgesel Coğrafya) Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi.
- ŞAHİNALP, M. S. (2006). Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluş ve Gelişimi, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 4 (1), 105-127.
- WANG, W., ZHOU, S. and FAN, C.C. (2002). Growth and Decline of Muslim Hui Enclaves in Beijing, *Eurasian Geography and Economics*, 43 (2), 104-122.
- YARDIMCI, N. (1987). 1983-1984 ve 1985 Yılı Harran Kazıları. H. R. Çongur içinde, *Remzi Oğuz Arık Armağanı* (s. 147-169). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- YİĞİT, A. (2007). Ayıntab'dan Gaziantep'e: Bir Osmanlı Şehrinin Profili. S. Özpabalıyıklar içinde, *Gaziantep "Dört Yanı Dağlar Bağlar"* (s. 87-123). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- YÜCEŞAHİN, M. M. ve Özgür, E. M. (2006). Türkiye'nin Güneydoğusunda Nüfusun Zorunlu Yerinden Oluşu: Süreçler ve Mekânsal Örüntü. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 4(2), 15-35.
- YÜKSEL, H. (2006-2007). Osmanlı'da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği'nin Demografik Yapısı. *Nüfusbilim Dergisi*(28-29), 73-89.

İnternet Kaynakları

- TAY. (2011, 01 06). www.tayproject.org. 01 06, 2011 tarihinde <http://www.tayproject.org/veritab.html> adresinden alındı
- VALİLİK, Ş. (2013, 06 29). www.sanliurfa.gov.tr. Şanlıurfa Valiliği: http://www.sanliurfa.gov.tr/default_B0.aspx?id=120 adresinden alınmıştır.